

- syllabus -

KRITISCHE ONTLEDING VAN EEN WIJSGERIG WERK
UIT DE MODERNE TIJDEN

KARL MARX
-
DAS KAPITAL

door

Rudolf Boehm

REDACTIONEEL WOORD VOORAF

De citaten uit *Kapital I* heb ik overgenomen uit de Nederlandse vertaling van I. LIPSCHITS : Karl Marx, *Het kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie. Deel I. Het productieproces van het kapitaal* (Haarlem : De Haan, 1981). Zij worden gevolgd door de aanduiding van de bladzijden, eerst in de Nederlandse vertaling, dan in de Duitse uitgave uit de MEW-reeks.

Andere vertalingen dan die uit *Kapital I* zijn van mijzelf.

Kurt Degrieck

MEW : Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Berlin-Ost : Dietz.

MEGA¹ : Karl Marx, Friedrich Engels, *Historisch-kritische Gesamtausgabe. Werke - Schriften - Briefe*. Im Auftrage des Marx-Engels-Lenin-Instituts Moskau herausgegeben. Moskau.

MEGA² : Karl Marx, Friedrich Engels, *Gesamtausgabe*. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Sowjetunion und vom Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Berlin-Ost : Dietz.

INLEIDING

1. Tekstgeschiedenis

a) de Duitse versie

Door Marx resp. Engels zijn 4 oplagen uitgegeven van het eerste deel van het *Kapital*.

De originele uitgave werd in 1867 door Marx gepubliceerd onder de titel *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Buch I : Der Produktionsprozess des Kapitals*.

De tweede druk verscheen in 1873, de derde werd in 1883 kort na de dood van Marx door Engels uitgegeven, de vierde, eveneens door Engels verzorgd, volgde in 1890.

N.a.v. de Franse vertaling heeft Marx zelf een aantal passages uit de Duitse versie veranderd en gedeeltelijk in de tweede Duitse uitgave verwerkt. In de derde en vierde editie heeft Engels zowel notities van Marx als eigen toevoegingen m.b.t. volgens hem steeds opnieuw verkeerd begrepen passages ingewerkt.

Daardoor wijken de vier versies van elkaar af, wat problemen oplevert bij een lezing en interpretatie van het werk.

De lopende historisch-kritische uitgave van het verzamelde werk van Marx en Engels heeft tot nu toe van *Kapital I* enkel de eerste uitgave van 1867 uitgegeven, zodat voorlopig de uitgave van 1962 in de reeks MEW (deel 23), gebaseerd op de vierde, door Engels geredigeerde druk, de beste basis blijft voor een kritische lezing van *Kapital I*.

b) vertalingen

De eerste vertaling van *Kapital I* was een Russische (1872).

Een Franse werd in de jaren 1872-1875 in afleveringen gepubliceerd.

De eerste Engelse vertaling dateert van 1886.

Een vertaling naar het Nederlands door Frank van der Goes verscheen in het begin van deze eeuw, maar was onnauwkeurig en onbetrouwbaar.

Eerst sedert 1967 beschikken we in het Nederlandse taalgebied over een degelijke vertaling van de hand van I. Lipschits, gebaseerd op de vierde druk van de Duitse uitgave (1890), en sinds de derde druk van 1971 ongewijzigd gebleven.

c) voor- en nageschiedenis

In 1844 verscheen in de *Deutsch-Französische Jahrbücher*, te Parijs uitgegeven door Karl Marx en Arnold Ruge, een door Friedrich Engels geschreven *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*. Het is een opstel dat door Marx gelezen werd nog voor hij Engels leerde kennen toen deze hem in Oktober 1844 in Parijs opzocht, en waarnaar hij tot in zijn laatste werk steeds is blijven verwijzen. De titel is programmatisch voor het project waarop Marx zich zou toelagen, namelijk het formuleren van een kritiek op de politieke economie, met als adagium "the wealth of nations is the poorness of the people".

Van dat project heeft Marx tussen 1844 en 1867 niet minder dan 7 versies geschreven, die we hierna in het kort zullen aanduiden.

1. *Okonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844. Zur Kritik der Nationalökonomie*, de zogenaamde *Parijse Manuskripten*, voor het eerst gepubliceerd in 1933 in de MEGA¹.
2. *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon*, in 1846-1847 te Brussel geschreven en in 1847 in Parijs en Brussel verschenen.
3. *Lohnarbeit und Kapital*, neerschrift van een reeks lezingen door Marx gehouden op uitnodiging van de Deutscher Arbeiterverein te Brussel, en in 1849 in afleveringen afgedrukt in de *Neue Rheinische Zeitung*.
4. *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*, door Marx in 1859 uitgegeven als eerste van een reeks *Hefte*, waarop nooit een vervolg is gekomen, hoewel Marx, na een onderbreking, in 1861-1863 het geheel heeft uitgeschreven. Het geheel werd voor het eerst in het begin van deze eeuw uitgegeven door Karl Kautsky onder de titel *Theorien über den Mehrwert*, en is ook later, in de MEW-uitgave, als *Kapital IV* uitgegeven geworden, terwijl het het oudste deel van *Kapital* is.
6. Een versie geschreven in 1864-1865 en in 1894 door Engels als *Kapital III* uitgegeven onder de titel *Über den Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion*, terwijl het eigenlijk een vroegere versie van *Kapital I* betrof.
7. *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Buch I : Der Produktionsprozess des Kapitals*, geschreven in 1866 en gedrukt in 1867.

Als aanvulling, evenwel niet als substantiëel nieuwe versies, blijven nog toe te voegen de enkele stukken die Marx na *Kapital I* heeft geschreven en die Engels, samen met wat reeds geschreven was ten tijde van *Kapital I*, in 1885 heeft gepubliceerd als *Kapital II : Über den Zirkulationsprozess des Kapitals*.

Marx heeft tussen 1867 en zijn dood in 1883 nagenoeg niets noemenswaardigs meer gepubliceerd. Het *Kapital I* is omzeggens zijn laatste werk.

Een curieuse zaak. Het werk had nochtans succes, kende herdrukken en verscheen in talrijke vertalingen.
Wat is daar gebeurd ?

Traditioneel worden als verklaringen naar voor geschoven dat Marx' werkzaamheid in de *Eerste Internationale* teveel energie opslorpte (terwijl de *Eerste Internationale* toch kort na 1867 ontbonden is geworden), en dat aanslepende ziektes hem parten speelden.

Maar moet niet de mogelijkheid open gehouden worden dat Marx het niet meer zag zitten met zijn theoretisch project ?

Daarvoor zijn verscheidene argumenten aan te voeren.

Ten eerste was Marx zelfkritisch ingesteld en heeft hij, getuige daarvan de talrijke nieuwe versies van zijn kritiek van de politieke economie, steeds weer belangrijke zaken herzien en op een heel andere manier voorgesteld. Wellicht drong zich na *Kapital I* een nieuwe herziening op, waarmee hij niet terechtgekomen is.

Ten tweede stelde zich het probleem van de noodzakelijkheid van het kapitalisme, een probleem dat hem voornamelijk in brieven van Russische socialistten gesteld werd. De Russen hadden uit *Kapital I* opgemaakt

dat er volgens Marx in de geschiedenis van de mensheid een welbepaalde gang te onderscheiden was, die in opeenvolgende fasen verliep, waarbij het voorlopig laatste stadium, dat van het kapitalisme, de noodzakelijke voorwaarde was voor het overgaan naar het socialisme. "Moeten wij dan eerst de vormen van elementaire collectieve economie die in Rusland nog bestaan, vernietigen en de hele ellende van het kapitalisme, zoals het al in Engeland, Frankrijk, België bestaat, ook doormaken, vooraleer we naar het socialisme kunnen overstappen?" zo vroegen zij zich af. Uiteindelijk heeft Marx hen negatief geantwoord. Naderhand heeft hij nog beweerd dat hij in zijn *Kapital* niet de onbetwistbare ontwikkelingsgang van de wereld heeft willen formuleren, maar enkel een historische schets van de evolutie zoals die tot dan toe feitelijk had plaatsgevonden in West-Europa. Overigens heeft Marx, in een interview naar zijn toekomstverwachtingen gevraagd, nog gesteld dat het kapitalisme niet noodzakelijk naar het socialisme zou leiden, maar evengoed in chaos kon overgaan.

Ten derde is het bij Marx misgelopen m.h.t. een kapitale vraag, namelijk "wie betaalt?". In *Kapital I* speelt de vraag naar de afzet nauwelijks een rol, slechts in enkele passages wordt erover gesproken. In de teksten van *Kapital II*, die over het circulatieproces van het kapitaal handelen, is wel sprake van de afzet, maar op een zodanig triviale wijze, dat zijn hele systeem op losse schroeven wordt gezet. Eigenlijk maakt hij zich van het probleem af door te stellen dat uiteindelijk de hele rommel nog verkocht moet worden, terwijl nochtans volgens zijn eigen theorie (die toch het uitbuitingsmechanisme van het kapitalisme wil analyseren) de exploitatie maar plaatsvindt wanneer de meerwaarde van de geproduceerde goederen effectief gerealiseerd wordt doordat de produkten verkocht worden (en de winst, virtueel gegeven met de meerwaarde, effectief vrijkomt).

Nog een algemene noot terzijde m.b.t. het geheel van het oeuvre van Marx en Engels. Daarin zijn drie delen te onderscheiden :

- 1° de ontwerpen voor een kritiek van de politieke economie, die uiteindelijk in het *Kapital* uitgemond zijn (voornamelijk door Marx geschreven).
- 2° de geschriften tegen de utopisch-socialisten (die de afschaffing van het kapitalisme als een zaak van goeie of kwade wil beschouwden en niet inzagen dat het socialisme niet mogelijk is zonder een voldoende ontwikkeld produktie-apparaat, waartoe kapitaalsaccumulatie noodzakelijk is) (meestal door Marx en Engels samen geschreven).
- 3° de (natuur-)filosofische ontwerpen (door Engels geschreven).

2. Motivering : maatschappelijk

We stellen vandaag overal in de wereld een massale en steeds toenemende armoede vast.

Op de meest afzichtelijke wijze doet zij zich voor in wat wij de Derde Wereld plegen te noemen, of "les peuples de l'Afrique, de l'Asie et de l'Amérique latine, si nous prenons le temps".

Minder in het oog springend, hoewel reëel genoeg voor wie met die landen vertrouwd is, bestaat zij in de Verenigde Staten en Japan, terwijl zij zich sedert een tiental jaren ook in Europa begint te laten voelen. Over het algemeen daalt de gemiddelde levensstandaard van de mensheid.

Nu heeft in 1867 Karl Marx een werk gepubliceerd, waarin hij spreekt over de algemene en absolute wet van de kapitalistische accumulatie, volgens dewelke met de vooruitgang van de kapitalistische accumulatie en de ontwikkeling van de technologie, voor de massa van de mensen de

ellende zich gaat verspreiden onder de vorm van werkloosheid en de groei van een industriële reserveleger.
 Als het probleem van armoede en werkloosheid ons interesseert, loont het de moeite op die voorspelling van Marx terug te komen.

Wat zegt de wet over de kapitalistische accumulatie ?

"Hoe groter de maatschappelijke rijkdom, het functionerende kapitaal, omvang en kracht van de groei van het kapitaal, dus ook de absolute grootte van het proletariaat en zijn arbeidsproductiviteit is, des te groter is het industriële reserveleger. De beschikbare arbeidskracht komt door dezelfde oorzaken tot ontplooiing als de expansiekracht van het kapitaal; De proportionele grootte van het industriële reserveleger neemt dus toe met de krachten van de rijkdom. Maar hoe groter dit reserveleger is in verhouding tot het actieve arbeidersleger, des te massaler is de geconsolideerde overbevolking, wier ellende in een omgekeerde verhouding staat tot de kwellingen van de arbeid. Hoe groter, tenslotte, de Lazaruslaag der arbeidersklasse en het industriële reserveleger is, des te groter is het officiële pauperisme. *Dit is de absolute, algemene wet van de kapitalistische accumulatie.*" (500/673-674)

"Hieruit volgt dus dat naarmate het kapitaal accumuleert, de toestand van de arbeider - ongeacht of hij veel of weinig betaald krijgt - wel slechter moet worden." (501/675)

"De accumulatie van rijkdom aan de ene kant is dus tevens accumulatie van ellende, kwelling van arbeid, slavernij, onwetendheid, onmenselijkheid en zedelijke onttaarding aan de andere kant, dat wil zeggen aan de kant van de klasse, die haar eigen product voortbrengt als kapitaal." (501/675)

Welke de aard en de verklaring is van het oorzakelijk verband dat Marx in zijn wet uitdrukt, zal verder uitgebreid aan bod komen. Voorlopig is het er ons enkel om te doen die wet voor te stellen a.h.v. de tekst van Marx en haar actualiteit te beklemtone. Eén verband dat vandaag nog steeds geldig blijkt te zijn, is reeds aangeduid : de accumulatie van het kapitaal houdt een produktiviteitsstijging in en leidt tot de uitstoting van arbeidskrachten uit het arbeidsproces. Een ander actueel relevant verband komt aan het licht bij een nadere bepaling van de manier waarop produktiviteitsstijging samenhangt met de toename van werkloosheid, namelijk door de technologische ontwikkeling. Marx meende immers dat niet de technologie als dusdanig, maar enkel wanneer zij op een welbepaalde (meer bepaald kapitalistische) wijze wordt toegepast, werkloosheid veroorzaakt. Velen zijn vandaag dezelfde mening toegedaan dat de technologie op zichzelf een goede zaak is, terwijl enkel haar toepassing aangepast moet worden. Het loont daarom de moeite de deugdelijkheid van Marx' argumentatie daaromtrent te onderzoeken.

3. Motivering : filosofisch

Het *Kapital* van Marx is een economisch werk van een filosoof, zij het van een filosoof die nooit zuiver filosofische werken heeft geschreven, wat men daaronder ook moge verstaan. Waarom zou men zich in de filosofie met Marx of, meer in het algemeen,

met economie bezighouden ?

Waarom uitgerekend Marx, daarop komen we later terug. Maar waarom economie, kunnen we het best motiveren a.h.v. de probleemstelling waaraan de grondlegger van de Fenomenologie, Edmund Husserl (1859-1938), zijn energie heeft gewijd.

Tot en met in de moderne wetenschappen, geïnspireerd door het objectiviteitsideaal, heeft het Westerse denken zich steeds geconfronteerd gezien met het probleem van het onderscheid van en de onderlinge verhouding tussen het 'verschijnende' en het daaraan 'ten grondslag liggende'. Bedoeld is dat er een onderscheid is tussen enerzijds de dingen zoals ze in hun onbetwistbare feitelijkheid aan ons verschijnen (bvb. de tafel als zwaar, hard, groen; de zon als opgaande aan de horizon) - de fenomenen genaamd -, en anderzijds datgene wat aan die verschijningen ten grondslag ligt, namelijk de dingen op zich beschouwd, onafhankelijk van hoe zij aan ons verschijnen.

Het was de Griekse natuurfilosoof *Democritus* van Abdera (°rond 460 voor Christus), die de problematiek voor het eerst geformuleerd heeft. Hij vertrok van de vaststelling dat de manier waarop de dingen verschijnen (soms zeer) verschillen voor verschillende toeschouwers, of voor dezelfde toeschouwer al naargelang zijn momentane persoonlijke gesteldheid (ouderdom, stemming, sociale positie) en naargelang de omstandigheden van de waarneming (dag, nacht, ver, nabij, zonlicht, schaduw). Als dat zo is, wat ligt dan aan die wisselende verschijningen ten grondslag, zo vroeg Democritus zich af. Als zoveel afhangt van de waarnemer, wat van de dingen kan dan nog aan die dingen zelf toegeschreven worden ?

Aristoteles (384-322) heeft de filosofische terminologie aan de hand gedaan waarin de problematiek gesteld kan worden. De hoofdtermen m.b.t. het genoemde onderscheid zijn : τα φαινόμενα (ta fainόμενα = dat wat verschijnt) en τα ὑποκείμενα (ta hupokeimena = dat wat ten grondslag ligt).

De *sceptici* hebben de problematiek nog scherper gesteld : als het al moeilijkheden oplevert vast te stellen wat van de fenomenen (de dingen zoals ze voor ons verschijnen) aan onszelf en wat aan de dingen zelf toe te schrijven is, hoeveel twijfelachtiger zijn die ὑποκείμενα zelf dan niet, die we toch maar vanuit de fenomenen kunnen kennen !

Bij deze antieke sceptische school heeft Husserl bewust aangeknoopt, met de bedoeling het door de eeuwen heen nooit overwonnen scepticisme - dat we vandaag welig zien tieren onder de vorm van een alomtegenwoordig relativisme - *in een hogere zin waar te maken*. Hij wilde een zodanig radicale scepsis ontplooiën dat zij zou ophouden scepsis te zijn, door de fenomenen met een nieuw recht als een waarheid over de dingen te beschouwen. Husserl gaf volmondig toe dat de fenomenen subjectief zijn, maar betwistte dat zij "dus" onwaar zouden zijn.

Husserls grondstelling luidt als volgt : er is ons geen realiteit gegeven zonder bewustzijn, terwijl ons wel bewustzijn kan gegeven zijn zonder realiteit. Of, anders geformuleerd : wat er is, is *medebepaald* door ons bewustzijn (in ruime zin). (Daarmee is impliciet uitgesloten zowel dat alles louter verzinsel zou zijn, als dat wij door de realiteit buiten ons onaangeraakt of onaanraakbaar zouden zijn.)

Twee toelichtingen zijn noodzakelijk voor een juist begrip van Husserls fenomenologische grondstelling :

a) Husserls bewustzijnsbegrip is ruimer dan wat wij doorgaans, in navolging van de psychoanalyse, daaronder verstaan : het omvat niet enkel het "expliciet thematisch gereflecteerd bewuste" ("bewustzijn" volgens de psychoanalyse), maar alles wat op één of andere manier thematisch bewust gemaakt kan worden, dus ook de (in de psychoanalytische terminologie zogenaamde) "onbewuste" en "voor-bewuste", sluimerende, niet actueel gethematiseerde of gereflecteerde bewustzijnsinhouden.

b) Husserl bedoelt met "reëel zijn" of "realiteit" het objectieve, τα ὑποκειμενα, zodat zijn stelling mede inhoudt dat het objectieve, het niet-fenomenale, zelf ook (op een bijzondere manier) fenomenaal is en niet zonder enige bewustzijnsbijdrage kan bestaan.

Husserl heeft deze stelling niet louter als een metafysische bewering uitgesproken, maar heeft zich erop toegelegd haar in haar betekenis, in haar implicaties en in haar samenhang uiteen te zetten en te bewijzen. Hij heeft zich erop toegelegd de constitutie van de bewustzijnsobjecten te onderzoeken, meer in het bijzonder te onderzoeken hoe *objectiviteit* voor het bewustzijn tot stand komt. Met "constitutie van de bewustzijnsobjecten" is bedoeld het gebeuren, waarin en waardoor objecten voor ons tot stand komen, ons gegeven zijn, zich aan ons voordoen en bevestigen ("bewähren").

Hoe redeneerde hij ?

De traditionele kennisleer blijft gevangen in een objectivistisch vooroordeel, dat haar verhindert het kennisprobleem in alle radicaliteit te stellen. Voor haar bestaat de oplossing van het kennisprobleem erin te verklaren hoe kennis mogelijk is van "de realiteit", zoals die onafhankelijk van ons is en bestaat. Maar dat er zo iets als een op zich zijnde realiteit bestaat, is toch niet gegeven, is toch iets dat nog uitgemaakt moet worden. De traditionele kennistheorie denkt het probleem opgelost te hebben, terwijl zij het als opgelost vooronderstelt en daardoor miskent.

Daartegenover eist Husserl van elke kritische kennisleer dat zij methodisch afziet van de stelling dat er een wereld onafhankelijk van ons en buiten ons bestaat; "de wereld" wordt tussen haakjes gezet in wat in de fenomenologische terminologie een *universele epoché* heet (van het Griekse εποχή - epoché = opheffing). Dat betekent niet dat het bestaan zelf van een wereld buiten ons en onafhankelijk van ons ontkend wordt, dat betekent enkel dat van deze stelling geen gebruik wordt gemaakt om een solied begrip van een dergelijke objectieve wereld op te bouwen. Husserl stelt vast dat het inderdaad mogelijk is om, bij het voltrekken van een universele epoché, louter op basis van onze bewustzijnsgegevens een dergelijk begrip van een objectieve wereld op te bouwen, en besluit daaruit dat alles wat wij kennen, subjectief in het bewustzijn geconstitueerd is, de objectiviteit inkluis.

Hij loochent niet de objectiviteit van de objectieve wereld, maar wijst erop dat die niet a priori gegeven is, maar het resultaat is van zeer eigenaardige bewustzijnsinspanningen.

Wat dan met onze objectieve wetenschappen ?

In zijn laatste werk, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie* (1936), opgenomen in de *Gesammelte Werke* als Bd. VI (Den Haag, M. Nijhoff), heeft Husserl daaromtrent geantwoord dat de hele objectieve Wetenschap met al haar onbetwistbare (!) kennisverworvenheden in de *leefwereld* binnenstapt. Onder leefwereld moeten wij verstaan de wereld waarin wij allen alledaags leven, zoals zij ons overkomt, zoals mensen daarin hebben geleefd vóór het ontstaan van de Wetenschap, en steeds nog leven in het tijdperk van de Wetenschap. Wetenschap kan maar vanuit de leefwereld ontstaan en binnen de leefwereld bestaan. Zij stroomt er binnen, al stroomt ze er eigenlijk nooit buiten.

Hoe moeten wij die paradoxale eigenheid van de objectieve Wetenschap tegenover de leefwereld begrijpen ? We steunen nog steeds op Husserl in zijn *Krisis*-verhandeling.

"Blijkbaar is er een evident verschil tussen de inhoudelijke verandering van het waargenomen object, als de daaraan zelf waargenomen verandering of beweging, en de verandering van de verschijningswijzen (bvb. de perspectieven, de verschijningen van nabij of vanuit

de verte), waarin het dergelijke objectieve zich als zelf aanwezig vertoont." (o.c., p.107)

De leefwereld wordt gekenmerkt door een onophoudelijke verandering van de perspectieven, waarbij verandering van de dingen zelf en verandering van de waarnemer verweven zijn.

De objectieve Wetenschap kent en wil alleen de verandering van de dingen zelf kennen. Die verandering van de dingen zelf kan alleen verschijnen binnen onze leefwereld, die juist gekenmerkt wordt door een voortdurende verandering van de perspectieven. Tegelijkertijd werkt de in de objectieve Wetenschap ontdekte verandering van de dingen zelf in op de leefwereld. Het is zoals met een detectiveverhaal : daarin zijn ook twee verhalen met elkaar verweven : het verhaal van de feiten die zich hebben afgespeeld, en het verhaal van de ontdekking daarvan. Het feitenverhaal wordt enkel binnen het kader van het ontdekkingsverhaal geleverd. Tegelijk kan het ontdekkingsverhaal inwerken op het feitenverhaal (bvb. wanneer een getuige vermoord wordt).

Dus : in de leefwereld is het objectieve niet zomaar gegeven, maar moet het verworven worden in de 'ontdekkingsprocessen'.

Met betrekking tot de organisatie van de leefwereld zegt Husserl dat ons hele leven wordt bepaald door een bestendige wisseling van onze thema's, van de dingen waarmee we bezig zijn. In ons bewustzijn komen eerder thema's voor dan stellingen. Die thema's beantwoorden aan belangstellingen, belangen, interessen.

Ook de wetenschappelijke thematiek beantwoordt aan een bepaalde interesse in onze leefwereld, namelijk voorspelling. Voorspelbaar is het wetmatige, datgene wat steeds zo is, datgene wat steeds is zoals het op zichzelf is, het objectieve. Zo houdt het voorspellingsvermogen een tendens tot objectiviteit in. Voorspellingskracht is het hoofdcriterium voor wetenschappelijkheid (de wetenschappers beroepen er zich op dat de Wetenschap voorspelling toelaat, terwijl dat juist haar bestaansreden is).

Dus : zelfs de objectieve Wetenschap beantwoordt aan een bepaalde interesse, namelijk de interesse alle subjectieve inwerking op het object uit te schakelen, teneinde objectieve, voorspellingen toelatende kennis te verwerven.

Maar als zelfs de objectiviteit uitdrukking wordt van een heel eigenaardige subjectiviteit, dan lijkt alles subjectief te worden, dan dreigt het gevaar van een universeel relativisme : van eindeloos naast elkaar staande en elkaar verdringende interessen, die zich enkel door machtsstrijd kunnen doorzetten.

Husserl heeft dat gevaar gezien en getracht eraan te ontsnappen door de leefwereld zelf wetenschappelijk te vatten :

"(...) al vlug verdwijnt de verlegenheid, wanneer wij ons erover bezinnen, dat deze leefwereld in al haar relativiteiten toch haar algemene structuur heeft. Deze algemene structuur, waaraan al het relatief zijnde gebonden is, is niet zelf relatief." (o.c., p.142)

Maar deze zin is nog altijd dubbel verstaanbaar : als "er bestaan algemene, *vaste* structuren, ondanks de onvastheid", en als "het enig absolute is dat alles relatief is". Daarmee heeft Husserl het probleem niet opgelost.

Binnen de fenomenologische beweging bestaan er twee strekkingen m.b.t. het probleem van het universeel relativisme :

- Er is de, tegenwoordig sterk aanwezige, tendens om het relativisme door te trekken. Vertegenwoordigers daarvan zijn voornamelijk *Jacques Derrida* (sedert een 15-20-tal jaar zowat de spilfiguur in Frankrijk, met toenemende invloed in Duitsland en de Verenigde Staten),

en *Michel Foucault* (in zekere zin de voorloper van Derrida; zelf geen fenomenoloog, maar wel met achtergronden in de Franse fenomenologie, o.m. *Jean-Paul Sartre* en *Maurice Merleau-Ponty*).

- Een andere strekking (waarbij wij ons aansluiten) tracht niettemin een grond van rationaliteit te vinden voor de thema- en interessevorming, en situeert die in de behoeften. Tegenover het universeel relativisme bestaat maar één houvast, namelijk de behoeften : een belangstelling is rationeel, als zij in een gepaste verhouding staat tot een behoefte.

Behoeften zijn lichamelijk aanvoelde afhankelijkheden (bvb. dorst). Belangen of interessen zijn redelijk begrepen of gestelde afhankelijkheden (bvb. zuiver water, een glas, waterleiding, zuiveringsinstallaties). Behoeften zijn strikt individueel. Ik kan niet aanvoelen wat een ander als afhankelijkheid aanvoelt, ik kan alleen begrijpen. Belangen kunnen daarentegen wel het voorwerp van discussie uitmaken. (Dat betekent dat bij elk intermenselijk contact het verstand hoedanook een belangrijke rol moet spelen.)

De rationaliteit van behoeften/belangen bestaat juist in hun proportionaliteit : het is bvb. irrationeel om per auto van de Blandijn naar de Brug te rijden.

Er zijn materiële behoeften : deze hebben te maken met onze sterfelijkheid, het zijn overlevingsbehoeften (die in grote delen van de wereld zich opdringen onder de vorm van hongersnood, watersnood, enz.).

Er zijn morele behoeften : deze volgen uit onze geboortigheid, het zijn behoeften aan zingeving van ons leven, dat er immers toevallig is (en dat voor de massa van de mensheid de weinig zinvolle rompslomp van de materiële behoeftenbevrediging inhoudt). Deze morele behoeften worden het duidelijkst aanvoeld in het verlangen naar liefde : nuttig te zijn voor iemand.

Overeenkomstig deze twee soorten behoeften kunnen we stellen dat uiteindelijk de basis van de rationaliteit gezocht moet worden enerzijds op het domein van de economie en anderzijds op het domein van de psychologie. Met het eerste heeft Marx zich (op een filosofisch niveau) beziggehouden, *Sigmund Freud* heeft hetzelfde gedaan voor het tweede.

Een synthese tussen Marx en Freud is al herhaaldelijk betracht geworden (o.a. door *Wilhelm Reich*, *Erich Fromm*, *Herbert Marcuse*). De twee zijn niet zomaar te verenigen. Het is een moeilijke weg, maar de gemeenschappelijke wortels moeten gezocht worden.

In deze cursus onderzoeken we Marx' kritische analyse van de moderne maatschappij.

4. Methodenvraag

a) hoe moeten wij Marx' tekst vatten

Waarom zoveel inleidingen ? Waarom niet onmiddellijk "zu den Sachen selbst", om met Husserl te spreken. Waarom niet de ervaring zelf bevragen en de zo verkregen informatie doorgeven ?

Omdat zo'n informatie over de dingen zoals zij op zichzelf zijn, niet bestaat en, indien zij zou bestaan, dan zou dat een ramp zijn, omdat dat zou impliceren dat wij afstand (moeten) doen van ons eigen zicht, van onze eigen tijd, plaats, positie, enzovoort.

Dat zij niet bestaat, volgt hieruit, dat wij onze tekstlezing toch ergens moeten beginnen, dat wij een weg moeten volgen en ergens moeten eindigen. We moeten passages selecteren (al was het maar door de prak-

tische dwang van het tijdsgebrek, die ons niet toestaat het hele *Kapital* te lezen - maar zelfs indien deze dwang niet zou bestaan), en verbanden leggen tussen die passages. Zuivere informatie is onmogelijk, wij moeten interpreteren.

b) hoe moet Marx de werkelijkheid vatten

In twee *mutatis mutandis* identieke passages noemt Marx uitdrukkelijk het dubbelkarakter van de arbeid datgene waarop alle begrip van de feiten berust.

"Dit tweevoudige karakter van de in de waar belichaamde arbeid werd door mij voor het eerst op kritische wijze aangetoond. Aangezien men hiervan uit moet gaan om de economie te begrijpen, zullen wij er nu nader op in gaan." (6/56)

"Het beste aan mijn boek is 1° (daarop berust alle begrip van de facts) het onmiddellijk in het *Eerste* Hoofdstuk naar voor gebrachte *dubbelkarakter van de arbeid*, al naargelang hij zich in gebruiks- waarde of ruilwaarde uitdrukt;(...)" (Brief van Marx aan Engels, 24 Augustus 1867) (MEW 31, p. 326)

Volgen we de Aristotelische definitie van "principe", namelijk "het eerste waarvandaan iets ontstaat, bestaat of gekend wordt", dan geldt bij Marx het dubbelkarakter van de arbeid als het principe dat bepaalde feiten begrijpelijk ("verständlich") moet maken.

Maar hoe verhouden principe en feiten zich tot elkaar ?

Marx geeft ons een principe om bepaalde feiten te begrijpen. Als we dit principe zelf willen verstaan, moeten we dan niet eerst de feiten leren kennen ? Maar Marx zegt juist dat alle begrip van de feiten van het principe afhangt ! Dan eerst het principe ? Maar hoe, zonder de feiten in acht te nemen, daar waar het principe toch maar betekenis heeft voor zover zij die bepaalde feiten begrijpelijk maakt ! Bovendien, als het principe verkeerd zou zijn, zouden we dan niet alle feiten verkeerd begrijpen ? En is het principiële niet enkel iets waard, wanneer het toelaat de onvervalste feiten begrijpelijk te maken ? Of zou het principiële misschien op zichzelf evident zijn, zonder de feiten in rekening te brengen ? Maar daarmee wordt dan weer het principe-karakter miskend, namelijk als datgene waarvan het begrip van de feiten afhangt.

Het probleem is niet typisch voor Marx, maar is een algemeen hermeneutisch probleem, dat in de 19de eeuw in de klassieke Hermeneutica of Interpretatieleer (o.a. en vooral bij *Friedrich Schleiermacher* (1768-1834)) uitvoerig beschreven is geworden als de zogenaamde *hermeneutische cirkel*, en dat nog steeds niet algemeen ter kennis is genomen door de hedendaagse Wetenschapsfilosofie.

Algemene toelichting :

1° Doorgaans is een feit dat als principiële voorgesteld wordt, onafhankelijk van die voorstelling als principe, reeds door iedereen gekend.

Voorbeeld 1 : De stap vooruit die *Einstein* met zijn relativiteitstheorie gezet heeft t.a.v. *Lorenz*, bestond erin dat Einstein de zogenaamde Lorenz-transformaties, die reeds bekend waren, als algemeen principe van de natuurkunde naar voor heeft geschoven.

Voorbeeld 2 : Dat de arbeidslonen bepaald worden door de kostprijs van de levensmiddelen die noodzakelijk zijn voor het overleven van de arbeiders en voor de instandhouding van hun arbeidsvermogen, was ten tijde van Marx een algemeen bekend feit, net zoals de invloed van historische, klimatologische en morele factoren op de loonvorming bekend was. Maar Marx' vernieuwing bestond erin dat hij het eerstgenoemde feit tot principe heeft gemaakt, tot datgene wat uiteindelijk doorslaggevend is bij de loonvorming.

2° Hoe het principe zelf gefundeerd wordt, is één van de duisterste en bovendien verregaand verwaarloosde vraagstukken uit ons hele kennisdomein.

De laatste bijdrage tot die zaak werd geleverd door het *Neo-Positivismé* (voortlevend bij *Kuhn, Feyerabend, e.a.*). De problematiek werd voor het eerst gesteld door Aristoteles, die als volgt redeneerde : Wetenschap bestaat daar waar iets bewezen is uit principes, uit vooropgestelden. De waarde van het bewijs is dus afhankelijk van de waarde van de principes vanwaaruit afgeleid wordt. Maar daarmee zijn die principes zelf nog niet bewezen of verklaard. Dus kan eigenlijk niets bewezen of verklaard worden, indien er niet naast de logische verklaring (die een gegeven met zijn principes verbindt) nog een bijkomende verantwoording gegeven wordt van de gehanteerde principes. Of, zoals Heidegger stelde : "De idee zelf van de 'logica' wordt ontbonden in de werveling van een oorspronkelijker vraagstelling." (*Was ist Metaphysik*, 1929, p. 14)

Aristoteles ziet drie mogelijke oplossingen voor het vraagstuk van de fundering van principes (en meer zijn er sindsdien niet gevonden) :

a- een principe is zelf-evident : bvb. Aristoteles' axioma van de uitgesloten contradictie : "Hetzelfde

kan niet tegelijkertijd en onder hetzelfde opzicht hetzelfde en niet hetzelfde zijn". Wie dat niet aanvaardt, met diegene kan men niet spreken, volgens Aristoteles (en is dus geen mens, want met een mens kan men spreken, i.t.t. met een dier of een plant). Maar iets kan toch heel goed zelf-evident zijn, zonder dat het daarom noodzakelijk bijdraagt tot een begrip van iets (bvb. "jij bent jij")!

b- een principe wordt bevestigd door zijn verklaringsvermogen m.b.t. andere feiten :

Dit gaf Husserl aanleiding te stellen dat dan uiteindelijk de eigenlijke principes niet de principes, maar de feiten zelf zijn. Vooral de Neopositivisten hebben met hun verifiëerbaarheidsidee, deze notie van principe gehanteerd, maar ze zijn door *Karl Poppers* kritiek in moeilijkheden geraakt. Hij stelde dat reeds voor de 'loutere' vaststelling van 'de' feiten enig begrip voorondersteld is, waardoor eerst de relevante feiten gezien en geselecteerd, dus onvermijdelijk geïnterpreteerd en gemanipuleerd worden. Kortom, het verklaringsvermogen t.a.v. 'de' feiten houdt geen steek omdat die feiten niet zomaar gegeven zijn, maar in functie van de verklaring worden geproduceerd, geselecteerd en geïnterpreteerd.

c- een principe wordt voorafgaandelijk gefundeerd : Dit is een mogelijkheid die door Aristoteles ruim in aanmerking is genomen. Het domein dat zich volgens hem met deze fundering moet bezighouden, is de *dialectica* (die, hoewel er een zekere verwantschap is, niet gelijkgesteld mag worden met de dialektiek van *Plato* (427-347), of van *G.W.F. Hegel* (1770-1831), of van Marx en Engels). Aristoteles' eigen bijdrage op dit terrein is moeilijk te beoordelen. Deels vervalt hij in platitudes, deels is hij aangrijpend door alle kennis op de bodem van een vóór-theoretische houding van de mens terug te plaatsen. Bovendien heeft hij *dialectica* (dialektiek), *retorica* (argumentatieleer) en *topica* (zeer van de voorwaarden van een rationele themakeuze) nauwelijks van elkaar onderscheiden.

3° Het vraagstuk van de cirkelverhouding van principe en feiten is niet van buitenuit en willekeurig bij onze lezing van *Kapital I* bijgesleurd. Ook Marx zelf heeft het aan de orde gesteld in zijn inleiding tot de *Grundrisse* (1857) (MEW 13), Onder § 3. *Methode van de politieke economie*.

c) een bijkomend didactisch probleem : principe en feit in het *Kapital*

Er is wel Marx' uitspraak over het dubbelkarakter van de arbeid als springpunt voor alle begrip van de feiten, maar in *Kapital I* blijft het onduidelijk wat dan wel eigenlijk principe is en wat feit.

Wat met de algemene wet van de kapitalistische accumulatie ? Die klinkt nogal principiëel. Zou het kunnen dat Marx eigenlijk vanuit die algemene wet verklaart, terwijl het dubbelkarakter een hulpconstructie is bij die principiële stelling ? Of moeten we de algemene wet beschouwen als feitelijk gegeven, als een soort 'samenvatting' van de feiten, op diverse plaatsen in het boek 'geïllustreerd', en zelf verklaard vanuit het dubbelkarakter van de arbeid ?

En wat met de wet van de tendentiële val van de meerwaarderata, die aan het slot van *Kapital I* geformuleerd en in *Kapital III* verder uitgewerkt is ? De wet van de tendentiële daling van de meerwaarderata bepaalt dat de winstvoet, namelijk de verhouding van de gemaakte winst tot het daartoe geïnvesteerde kapitaal, een tendens tot dalen vertoont (zodat, volgens Marx, het kapitalisme a.h.w. zichzelf ruïneert). Ook hier stelt zich de vraag of deze wet nu een principiëel dan wel een louter feitelijk karakter heeft.

5. Concluderend

a) Filosofie als grondslagenkritisch onderzoek

Filosofen handelen over wat iedereen al weet. Dat maakt hen zo afschrikwekkend. Wie met grote verwachtingen over grote openbaringen de filosofie tegemoet treedt, zal dus zeker ontgoocheld zijn.

Maar als filosofie inderdaad handelt over wat eigenlijk reeds geweten is, welke is dan haar bestaanreden ? Deze bestaat hierin, dat het nog de vraag is of men ook weet *wat* men weet, als men dit en dat weet, en of dit weten ons van enig nut is m.b.t. de zaken die hier en nu, in deze tijd, aan de orde gesteld moeten worden.

De hierboven geformuleerde filosofische en actuele motiveringen zijn beiden de uitdrukking van de idee dat filosofie een historische, d.w.z. tijdgebonden, taak heeft, namelijk een kritiek te formuleren van de grondslagen van haar tijd, wanneer daartoe aanleiding is. Dat was de drijfveer van Husserls filosofisch werk, en dat was ook het motief van Marx' kritiek van de politieke economie, - dat juist daardoor op een filosofisch plan werd geplaatst. (We zouden ook nog *Fichte*, *Feuerbach*, *Heidegger*, *Marcuse* kunnen noemen.)

De Fenomenologie van Husserl hebben we hierboven voorgesteld als een theorie over de leefwereld. Die karakterisering is niet helemaal juist. Husserl heeft in zijn *Krisis*-verhandeling wel tal van beschouwingen over de leefwereld neergeschreven, waarvan hij zelf zei dat het eigenlijk om vanzelfsprekendheden ging (hoewel te weinig geacht), maar

zijn bedoeling daarbij was niet om zomaar een theorie over de leefwereld te maken, maar om de bestaande Wetenschap in haar veronachtzaming van de leefwereld te bekritisieren, voorzover zij geen antwoord biedt op de problemen van haar tijd.

De volgende passages komen uit de *Krisis-verhandeling* en staan onder de hoofding *Afdeling I. De crisis van de wetenschappen als uitdrukking van de radicale levenscrisis van de Europese mensheid.*

"De strengheid van de wetenschappelijkheid van al deze disciplines" - bedoeld zijn zowel de positieve wetenschappen als de geesteswetenschappen -, de evidentie van hun theoretische prestaties en van hun voortdurende dwingende successen staat niet in vraag." (o.c., p.2)

Dus, in tegenstelling tot de neopositivistische of neomarxistische wetenschapskritiek, is Husserls kritiek niet gericht op het feit dat de moderne Wetenschap haar doel van objectieve kennis niet zou realiseren.

"Maar misschien dat ons toch vanuit een andere richting van beschouwen, namelijk uitgaande van de algemene klachten over de crisis van onze cultuur en over de daarbij aan de wetenschappen toegeschreven rol, motieven geboden worden om de wetenschappelijkheid van alle wetenschappen aan een ernstige en zeer noodwendige kritiek te onderwerpen, zonder daarom haar eerste, in de rechtmatigheid van methodische prestaties niet aan te vallen zin van wetenschappelijkheid prijs te geven." (o.c., p.3)

"In onze levensnood - zo horen wij - heeft deze wetenschap ons niets te zeggen. Juist die vragen sluit zij principiëel uit, die in de voor onze onzalige tijden aan de meest noodlottige omwentelingen prijsgegeven mensen" - blijkens Husserls correspondentie is hier de fascistische machtsgreep in Duitsland bedoeld - "de brandende zijn : de vragen naar zin of zinloosheid van heel dit menselijk bestaan." (o.c., p. 4)

Uitgaande van de vaststelling van een noodtoestand waarin de mensheid zich bevindt en die haar bepaalde problemen en vraagstellingen opdringt, vat Husserl zijn filosofie op als een kritiek van de grondslagen van zijn (en onze) tijd.

Husserl situeert die noodtoestand op het morele en spirituele vlak - de mensheid verkeert in levensnood betreffende de zin of onzin van het menselijk bestaan - en stelt een thematisch verkeerd (i.t.t. een louter de overeenstemming van realiteit en beweringen betreffend foutief) weten verantwoordelijk, dat onze alledaagse leefwereld verdrongen heeft ten voordele van de wetenschappelijk onderkende 'objectieve' wereld van idealiteiten.

Marx van zijn kant, heeft de fundamentele noodtoestand van de mensheid op de eerste plaats op het materiële vlak gesitueerd : als het steeds toenemende onvermogen van de massa van de bevolking om in haar levensonderhoud te voorzien, laat staan om een menswaardig leven te leiden, terwijl tegelijkertijd een steeds verdergaande ontplooiing van produktiekrachten plaatsvindt onder de vorm van technologische vooruitgang. Die noodtoestand dringt Marx zijn vraagstelling op : waarom neemt de materiële ellende van de massa toe, terwijl de produktiekrachten aan een enorm tempo ontwikkeld worden ? Marx' antwoord luidt dat de produktieverhoudingen (waarvan de eigendomsverhoudingen de juridische uitdrukking zijn), niet aangepast zijn aan het niveau van ontwikkeling van de produktiekrachten. Het kapitalisme is een belemmering geworden voor de ontwikkeling van de technologie, die enkel zonder die belemmering op de juiste manier toegepast kan worden, d.w.z. op een manier die geen massale werkloosheid veroorzaakt.

b) Oplossing van de opgeworpen methodevragen

Een theoreticus wil kennis omwille van de kennis - en dus in de eerste plaats zekerheid omtrent de juistheid ervan.

Theorieën moeten geverifieerd worden, en daarbij is zoveel zekerheid gewenst dat ook de feiten bewezen moeten zijn. Maar hier stuiten we op de hermeneutische cirkel : theorieën moeten geverifieerd worden aan de hand van feiten, terwijl deze feiten zelf enkel bewezen kunnen worden aan de hand van theorieën.

Maar voor wie bereid is uit te gaan van onzekerheden, als er genoeg aanleiding toe is ze ernstig te nemen ondanks de onzekerheid ervan, is de zuiver intellectuele eis van zekerheid van ondergeschikt belang. Intellectuele arbeid is enkel zinvol in de mate dat problemen zich opdringen die tot handelen, tot ingrijpen nopen. Als er niets aan de hand is, dan valt er ook niets te filosoferen.

Daarom is het geoorloofd uit te gaan van Marx' principeverklaring over de toestand van de mensheid (zelfs al is die niet a priori volstrekt zeker en bewezen), als wij namelijk aanvaardden dat die toestand de aanleiding van de filosofie moet zijn.

Vandaag moet gefilosofeerd worden omwille van de werkloosheid.

c) De methode van de politieke economie volgens Marx

In zijn *Inleiding tot de kritiek van de politieke economie* (1857) spreekt Marx over de methode van de politieke economie.

"Wanneer wij een gegeven land politiek-economisch beschouwen, dan beginnen we met zijn bevolking, zijn verdeling in klassen, stad, land, zee, de verschillende produktietakken, uit- en invoer, jaarlijkse produktie en consumptie, warenprijzen, enz.

Het lijkt juist te zijn met het reële en concrete, met de werkelijke vooropstelling te beginnen, aldus bvb. in de economie met de bevolking, die de basis en het subject van de hele maatschappelijke produktie-handeling is. Nochtans wijst zich dit bij nadere beschouwing als verkeerd uit. De bevolking is een abstractie, wanneer ik bvb. de klassen, waaruit zij bestaat, weglaat. Deze klassen zijn op hun beurt een leeg woord, wanneer ik de elementen niet ken waarop zij berusten, bvb. loonarbeid, kapitaal, enz. Deze veronderstellen ruil, arbeidsdeling, prijzen, enz. Kapitaal bvb. zonder loonarbeid, zonder waarde, geld, prijs, enz. is niets. Zou ik dus met de bevolking beginnen, dan zou dat een chaotische voorstelling van het geheel zijn, en door een nadere bepaling zou ik analytisch altijd meer op eenvoudiger begrippen komen; van het voorgestelde concrete op steeds dunnere abstracta, tot ik bij de eenvoudigste bepalingen zou aanbeland zijn. Van daar zou dan de reis terug aangevat moeten worden, tot ik uiteindelijk weer bij de bevolking zou aankomen, deze keer echter niet als bij een chaotische voorstelling van een geheel, maar als een rijke totaliteit van vele bepalingen en betrekkingen." (MEW 13, p.631)

Wanneer wij het concrete in zijn concreetheid willen kennen, dan kunnen we dat niet anders doen dan via de omweg van het denken, dus via het abstracte. Het komt er daarbij wel op aan niet deze weg die het denken volgt te identificeren met de weg die de realiteit zelf volgt.

"Het concrete is concreet, omdat het de samenvatting van vele bepalingen is, dus eenheid van het veelvuldige. Vandaar dat het in het denken verschijnt als het proces van samenvatting, als resultaat, niet als uitgangspunt, hoewel het het werkelijke uitgangspunt en vandaar ook het uitgangspunt van de aanschouwing en van de voorstelling is." (MEW 13, p.632)

"Hegel kwam zo tot de illusie het reële te beschouwen als het resultaat van het zich in zichzelf samenvattende, in zichzelf verdiepende, en uit zichzelf bewegende denken, terwijl de methode om van het abstracte naar het concrete op te stijgen, voor het denken enkel de manier is om zich het concrete toe te eigenen, het als een geestelijk concrete te reproduceren." (MEW 19, p. 632)

"Het geheel, zoals het in ons hoofd als gedachte geheel verschijnt, is een produkt van het denkende hoofd, dat zich de wereld op de voor hem enig mogelijke manier toeëigent, (...)" (MEW 19, p.632-633)

Daarbij aansluitend moeten nog twee opmerkingen gemaakt worden.

1° De ervaring leert dat een grondslagenkritische filosofie zowel een analytische als een synthetische uiteenzettingsmethode kan volgen. Husserl is analytisch te werk gegaan, Marx synthetisch, terwijl in onze eigen *Kritiek der grondslagen van onze tijd* (Baarn, Wereldvenster, 1977) beide wegen gecombineerd zijn.

Maar dat is niet het meest belangrijke. Het meest beslissende is dat het uitgangspunt van alle kritische filosofie of principenonderzoek niet zomaar feitelijke toestanden moet zijn, maar een feitelijke noodtoestand - anders blijft het zinloos onderzoek.

2° Aristoteles reeds stelde, dat het theoretisch weten, dat hij heel juist als een weten om te weten heeft begrepen, eerst kan ontstaan waar en wanneer de voorwaarden voor het (goede) leven vervuld zijn. Zo is de wiskunde ontstaan in de Egyptische priesterkaste, zo is het ideaal van het theoretische leven (waaronder het theoretisch weten) ontstaan bij de rijke Atheense burgerij.

Welnu, zijn die levensvoorwaarden vandaag universeel voorhanden? Neen. Het is weliswaar een traditionele Westerse idee (die tot vóór Aristoteles teruggaat) dat het aanwenden van hun vrijheid voor theoretische beschouwingen door sommigen, de beste manier is om de anderen te helpen. Alleen lijken de feiten dat tegen te spreken: het theoretisch levens- en wetensideaal domineert de wereld, en toch groeit de ellende internationaal.

HOOFDSTUK I : HET DUBBELKARAKTER VAN DE ARBEID

1. Marx' stelling

Marx noemt zijn stelling van het dubbelkarakter van de arbeid het springpunt van waaruit alle begrip van de politieke economie moet vertrekken.

"Enerzijds is alle arbeid besteding van menselijke arbeidskracht in fysiologische betekenis en in deze hoedanigheid van homogene menselijke of abstract menselijke arbeid vormt de arbeid warenwaarde. Anderzijds is alle arbeid besteding van menselijke arbeidskracht in een bepaalde doelbewuste vorm en in deze hoedanigheid van concrete nuttige arbeid brengt de arbeid gebruikswaarde voort."(10/61)

Hoe ontwikkelt Marx zijn redenering ? We volgen hem in extenso in zijn uiteenzetting en geven tussenin toelichting en kritisch commentaar.

"De rijkdom van de maatschappijen, waarin de kapitalistische productiewijze heerst, heeft de vorm van een 'kolossale opeenhoping van waren', waarvan de afzonderlijke waar de elementaire vorm is. Ons onderzoek begint dan ook met de analyse van de waar."(1/49)

Een eerste opmerking hierbij : is maatschappelijke rijkdom onder de vorm van een kolossale opeenhoping van waren niet ook kenmerkend voor andere produktiewijzen ?

"De waar is in de eerste plaats een concreet voorwerp, een ding dat door haar eigenschappen de een of andere menselijke behoefte bevredigt."(1/49) -

in tegenstelling tot dingen die geen behoefte bevredigen, bvb. de Alpen of de maan.

"De aard van deze behoeften, of zij bijvoorbeeld in de maag of in de verbeelding hun oorsprong vinden, doet niet ter zake. - Noot 2. 'De wens impliceert de behoefte; het is de begeerte van de geest en even natuurlijk als de honger voor het lichaam... de meeste (dingen) ontlenen hun waarde aan de bevrediging van de behoeften van de geest.'" (1/49)

Marx stelt hier de lichamelijke en de geestelijke behoeften naast elkaar en op gelijk plan. In onze derde inleiding hebben wij de materiële en de morele behoeften uitdrukkelijk van elkaar onderscheiden.

"Evenmin gaat het hier om de vraag op welke wijze het ding de menselijke behoefte bevredigt, hetzij direct als levensmiddel, dat wil zeggen als verbruiksartikel, hetzij indirect als productiemiddel." (1/49)

Ook hier vat Marx twee ongelijksoortige tot zelfs in zeker opzicht aan elkaar tegengestelde zaken, levensmiddelen en produktiemiddelen, onder eenzelfde noemer, die van de "menselijke behoeftenbevrediging". Met dit onderscheid moffelt hij tegelijkertijd het grondprincipe van economische rationaliteit weg : hoeveel mag redelijkerwijze besteed worden aan de produktie van produktiemiddelen ("technologische groei"), en hoeveel aan de produktie van verbruiksgoederen, gezien het feit dat produktiemiddelen wel nodig zijn, maar ondertussen zelf rijkdom opsloppen ? Marx' veronachtzaming van dit verhoudingsprobleem zal verder nog duidelijke

lijker blijken.

"Ieder nuttig ding, zoals ijzer, papier, enzovoort, moet uit een dubbel gezichtspunt worden bekeken : kwaliteit en kwantiteit. Ieder dergelijk ding is een geheel van vele eigenschappen en kan derhalve op velerlei manieren nuttig zijn." (1/49)

"Door de nuttigheid verkrijgt het ding een gebruikswaarde. Maar de nuttigheid zweeft niet in de lucht. Bepaald door de eigenschappen van het warenlichaam bestaat die nuttigheid niet zonder dat lichaam. Het warenlichaam zelf, bijvoorbeeld ijzer, tarwe, diamant, enzovoort, is derhalve een gebruikswaarde of goed." (1-2/49-50)

"De gebruikswaarde verwezenlijkt zich pas in het gebruik of in de consumptie. Gebruikswaarden vormen de materiële inhoud van de rijkdom, ongeacht zijn maatschappelijke vorm. In de maatschappijvorm, die wij moeten bekijken, zijn zij tegelijkertijd de stoffelijke dragers van de - ruilwaarde." (2/50)

Samenvattend : een koopwaar moet ergens nuttig voor zijn. Haar waarde wordt bepaald door die nuttigheid, d.w.z. door haar vermogen om behoeften te bevredigen, en niet door het werk dat nodig is voor de produktie ervan. In een kapitalistische maatschappijvorm heeft zo'n ding naast zijn gebruikswaarde (zijn nuttigheid) ook een bepaalde ruilwaarde. - Hierbij moet tegenover Marx aangestipt worden dat het fenomeen van de koopwarenruil in feite historisch universeler is dan de kapitalistische produktiewijze.

Verder nu :

"De ruilwaarde doet zich in de eerste plaats voor als de kwantitatieve verhouding, de evenredigheid waarin gebruikswaarden van de ene soort geruild worden tegen gebruikswaarden van de andere soort, een verhouding die voortdurend naar tijd en plaats verandert. De ruilwaarde heeft daardoor de schijn iets toevalligs en louter relatiefs te zijn, een aan de waar innerlijk en immanent gebonden ruilwaarde (*valeur intrinsèque*) lijkt dus een *contradictio in adjecto* (tegenspraak)." (2/50-51)

De tegenspraak wordt als schijnbaar betwist.

"Laten we nu twee waren nemen, bijvoorbeeld tarwe en ijzer. Hoe hun ruilverhouding ook is, deze is steeds voor te stellen door een vergelijking, waarin een gegeven hoeveelheid tarwe gelijk gesteld wordt aan de een of andere hoeveelheid ijzer, bijvoorbeeld 1 mud tarwe = a kilo ijzer. Wat wil deze vergelijking zeggen ? Dat in deze twee verschillende dingen, 1 mud tarwe en a kilo ijzer, iets gemeenschappelijks van dezelfde grootte aanwezig is. Beide zijn gelijk aan een derde ding, dat op zichzelf noch het ene noch het andere is. Elk van de twee moet dus, voor zover zij ruilwaarden zijn, tot dit derde zijn terug te brengen." (2-3/50)

"Dit gemeenschappelijke element kan geen meetkundige, fysische, chemische of anderszins natuurlijke eigenschap van de waren zijn. Hun lichamelijke eigenschappen komen slechts in aanmerking voor zover deze de waren bruikbaar maken, dat wil zeggen tot gebruikswaarden maken. Anderzijds is het juist de abstractie van de gebruikswaarden waardoor de ruilverhouding van de waren klaarblijkelijk wordt gekenmerkt. In dit opzicht is de ene gebruikswaarde evenveel 'waard' als de andere, mits zij maar in de vereiste verhouding tot de ander aanwezig is. Of, zoals de oude Barbon zei : 'Wanneer hun ruilwaarde even groot is, is de ene soort waren even goed als de andere. Er bestaat geen verschil of onderscheid tussen dingen, waarvan de ruilwaarde even groot is.' Beschouwd als gebruikswaarden

zijn de waren in de eerste plaats van verschillende kwaliteit, als ruilwaarden kunnen zij slechts in kwantiteit verschillen en bevatten zij dus geen greintje gebruikswaarde." (3/51-52)

Waar aanvankelijk een koopwaar in de eerste plaats gebruikswaarde leek te hebben en bijkomend ook nog ruilwaarde, blijkt ondertussen de verhouding omgekeerd te zijn : de ruilwaarde van de waren primeert en heeft niets te maken met de gebruikswaarde, tenzij dat zonder gebruikswaarde niets ruilbaar is.

De eerste stap in de redenering is gezet : ruilwaarde ontstaat door abstractie te maken van de gebruikswaarde.

Wat bepaalt dan wél de ruilwaarde, indien niet de concrete gebruikswaarde ?

"Ziet men nu van de gebruikswaarden van de warenlichamen af, dan bezitten zij nog slechts één enkele eigenschap, namelijk dat zij arbeidsproducten zijn, voortbrengselen van arbeid." (3/52)

Hiermee hebben we de tweede stap in de redenering.

Maar, zoals we moeten abstraheren van de concrete gebruikswaarde van een goed om zijn ruilwaarde te bepalen, zo moet ook geabstraheerd worden van de concrete bepaaldheid van de produktieve arbeid die de goederen tot stand brengt :

"Wanneer wij van de gebruikswaarden abstraheren, dan abstraheren wij ook van de lichamelijke bestanddelen en van de vormen waardoor het arbeidsproduct gebruikswaarde wordt. Het is geen tafel, huis, garen of andere nuttige zaak meer. Al hun aanschouwelijke hoedanigheden zijn te niet gedaan. Het is ook niet langer het product van de arbeid van meubelmakers, bouwers, spinners of van welk andere bepaalde productieve arbeid dan ook. Met het nuttige karakter van de arbeidsproducten verdwijnt het nuttige karakter van de in hen belichaamde soorten arbeid, verdwijnen dus ook de verschillende concrete vormen van deze soorten arbeid; zij onderscheiden zich niet langer van elkaar, maar zij zijn allen teruggebracht tot uniforme menselijke arbeid, tot abstracte menselijke arbeid. Laten wij nu het residu van de arbeidsproducten eens bekijken. Er is niets anders overgebleven dan dezelfde spookachtige inhoud, een loutere gelei van niet van elkaar te onderscheiden menselijke arbeid, dat wil zeggen besteding van menselijke arbeidskracht zonder dat wordt gelet op de vorm van die besteding. De dingen geven nog slechts aan dat aan hun productie menselijke arbeidskracht is besteed, dat er menselijke arbeid in is opgehoopt. Als kristallen van deze maatschappelijke substantie, die zij allen gemeen hebben, zijn zij waarden - warenwaarden." (3-4/52)

Daarmee is de derde stap gezet.

Op grond van een abstractieproces heeft Marx onderscheiden tussen concrete arbeid (in zijn vorm bepaald omwille van de specifieke nuttigheid van het produkt voor de bevrediging van een concrete behoefte), die de gebruikswaarden produceert, en abstracte arbeid (besteding van menselijke arbeidskracht in louter fysiologische zin), die de warenwaarde vormt.

De grootte van de warenwaarde wordt gemeten aan de arbeidstijd nodig voor de produktie van de waar.

"Een gebruikswaarde heeft dus slechts waarde omdat abstracte menselijke arbeid in haar geconcretiseerd of belichaamd is. Hoe moeten wij nu de grootte van haar waarde meten ? Door de hoeveelheid van de in haar opgesloten 'waarde-vormende substantie' : de arbeid.

De hoeveelheid arbeid wordt zelf weer gemeten door de tijdsduur en de arbeidstijd vindt op haar beurt een maatstaf in bepaalde tijdseenheden, zoals uur, dag, enzovoort." (4/53)

Er stellen zich tal van problemen omtrent Marx' stelling van het dubbelkarakter van de arbeid. We zullen achtereenvolgens onze opmerkingen en Marx' eigen opwerpingen tegen zichzelf behandelen.

2. Eigen opmerkingen

a) M.b.t. de menselijke behoeftenbevrediging hebben we hierboven reeds gesteld dat Marx op illegitieme wijze ongelijksoortige en gedeeltelijk tegenstrijdige behoeften, zoals materiële en morele behoeften enerzijds, en behoefte aan levensmiddelen en aan produktiemiddelen anderzijds, onder dezelfde noemer van de "menselijke behoeftenbevrediging" plaatst.

b) M.b.t. de bepaling van de ruilwaarde van de produkten valt te betwisten dat daarbij enkel het aantal werkuren een rol zou spelen, terwijl van de gebruikswaarde van de objecten volledig geabstraheerd zou kunnen worden. Marx' argument luidt dat in dit opzicht de ene gebruikswaarde evenveel waard is als de andere, mits zij maar in de vereiste verhouding tot de ander aanwezig is. (3/52). Het lijkt eenvoudig: bvb. 1 goudstaaf = x aantal lucifers. Maar waarom hebben we dan zoveel lucifers nodig om de waarde van een goudstaaf te evenaren. Dat moet toch wel ergens verband houden met de respectievelijke nuttigheid van de dingen.

c) M.b.t. het logische probleem van de abstractie : Marx stelt dat gebruikswaarde zich tot nuttige arbeid verhoudt, zoals ruilwaarde zich tot abstracte arbeid verhoudt. Ruilwaarde en abstracte arbeid zijn dan algemeenheden, terwijl gebruikswaarden en nuttige arbeid bijzonderheden zijn. Hier vindt een substitutie plaats van een inhoudelijk onderscheid (concrete nuttigheid en produkt van abstracte arbeid) met een logisch onderscheid (bijzonder en algemeen). Het zou een mooie parallellie zijn, maar is zij reëel, is zij aanwijsbaar in de realiteit ? In zekere zin wel : ik draag geen algemene schoenen, enkel concrete schoenen passen mij. Maar daartegenover staat dat Marx toch evengoed het onderscheid had kunnen maken tussen abstracte nuttigheid in het algemeen en de concrete nuttigheid van een goed. Zijn niet een discotheek, een platendraaier, een bibliotheek in hun algemeenheid ook nuttig, terwijl ik telkens slechts het concrete nut van één boek of één plaat kan genieten ? Of nog : gezien Marx zelf geestelijke en lichamelijke behoeften gelijkstelt, kan men niet spreken van een behoefte om zich een algemeen begrip van iets te vormen ? Van de kant van de ruilwaarde beschouwd : die zou volgens Marx algemeen en abstract zijn, maar ik ruil toch steeds maar tegen concrete goederen of tegen concrete bankbiljetten (bvb. US-dollars of D-marken), dus zelfs voor het ruilen eis ik een bepaalde nuttigheid.

d) M.b.t. het dubbelkarakter van de arbeid zelf moeten vier vragen gesteld worden.

1ste vraag : in hoeverre is arbeid werkelijk dubbel ?

Marx stelt : alle arbeid is enerzijds besteding van menselijke arbeidskracht in fysiologische zin, anderzijds besteding van menselijke arbeidskracht in een doelmatige vorm.

Maar het gaat dan toch niet om twee soorten arbeid : de ene fysiologisch en niet-doelmatig, de andere doelmatig en niet-fysiologisch. Wel gaat

het om een onderscheid tussen het soort arbeid dat enkel het eerste aspect bevat, en het soort arbeid dat beide aspecten bevat.

2de vraag : wat heeft besteding van menselijke arbeidskracht in fysiologische zin als dusdanig met arbeid te maken ?

Houden sport en sex en militaire training en uitgaan dan geen besteding van menselijke arbeidskracht in fysiologische zin in ? Ja toch. Maar daarom noemen we ze nog geen arbeid. Daartoe is een bijkomend element noodzakelijk : de doelmatige, nuttige vorm van die besteding. (Het Duitse woord "Verausgabung", dat Marx gebruikt, heeft de connotatie van nutteloos uitgeven, ver-geven, uitputten.)

3de vraag : hoort "uitputting" van de menselijke arbeidskracht in fysiologische zin noodzakelijk bij arbeid, of - anders geformuleerd - valt de produktie van iets nuttigs onder doelmatige vorm noodzakelijk samen met het verbruik van fysiologische arbeidskracht ?

Neen, er zijn niet noodzakelijk evenredige verhoudingen.: er is zwaar lichamelijk werk met weinig nut (bvb. piramides bouwen), en er is licht lichamelijk werk met groot nut (bvb. kopiëren, bvb. een controlescherm in het oog houden). Bovendien wordt elk werk, over de tijd uitgesmeerd, minder uitputtend.

4de vraag : beschouwt Marx het dubbelkarakter van de arbeid als aan de kapitalistische produktiewijze gebonden, of als algemeen kenmerk van de arbeid ?

Marx doet een 'metafysische' bewering door te stellen dat de laatste van de twee karakteristieken van de arbeid, namelijk de arbeid als doelmatige produktie van nuttige dingen, eeuwigheidswaarde heeft, terwijl hij niets dergelijks zegt over de eerste karakteristiek :

"Als schepper van gebruikswaarden, in de hoedanigheid van nuttige arbeid, is de arbeid dus een van iedere maatschappijvorm onafhankelijke bestaansvoorwaarde van de mens, een eeuwige, uit de natuur voortvloeiende noodzaak om de stofwisseling tussen mens en natuur - dat wil zeggen het menselijk leven zelf - mogelijk te maken."
(7/57)

Quid ? Betekent dit dat de eerste karakteristiek niet eeuwig noodzakelijk is, dat het dubbelkarakter herleidbaar is tot de tweede karakteristiek ? Maar dan spreekt Marx zichzelf tegen, wanneer hij verder stelt dat "alle arbeid besteding van menselijke arbeidskracht in fysiologische betekenis" (10/61) is. Tenzij - tenzij hij het dubbelkarakter van de arbeid als enkel typisch voor de kapitalistische warenproduktie opvat.

"Gebruikswaarden vormen de materiële inhoud van de rijkdom, ongeacht zijn maatschappelijke vorm. In de maatschappijvorm, die wij moeten bekijken, zijn zij tegelijkertijd de stoffelijke dragers van de - ruilwaarde" (2/50).

Hoe het ook zij m.b.t. de eventuele eeuwigheid of tijdelijkheid van de noodzaak van besteding van menselijke arbeidskracht in fysiologische zin, het ziet er op zijn minst naar uit dat deze besteding volgens Marx in ruime mate gereduceerd kan worden (bvb. door automatisering).

Anticiperend kunnen we erop wijzen :

1° dat het dubbelkarakter van de menselijke arbeid voor Marx de sleutel zal vormen voor het begrijpen van de kapitalistische uitbuiting : deze is gebaseerd op het bestaan van een heel specifieke koopwaar, namelijk

de menselijke arbeidskracht zelf, door de kapitalist tegen haar ruilwaarde gekocht om van haar gebruikswaarde te profiteren;
 2° dat het dubbelkarakter van de arbeid te maken zal hebben met de conclusie van Marx' *Kapital*, dat de werkloosheid zal toenemen met de ontplooiing van de technologie, maar dat deze een andere aanwending zal krijgen na het kapitalisme.

e) M.b.t. de oorsprong van de ruilwaarde : Marx karakteriseert de gebruikswaarde als het fundament van de ruilwaarde. ("fundamentum" = "ὑποκειμενον"/"hupokeimenon" = het ten grondslag liggende = datgene waarzonder iets anders niet kan bestaan, terwijl het zelf wel zonder dat andere kan bestaan - naar de definitie van Aristoteles) :

"Een ding kan gebruikswaarde zijn zonder waarde te bezitten." (5/55)

"Tenslotte kan geen enkel ding waarde bezitten zonder gebruikswaarde te zijn". (6/55)

Uit de daarbij aansluitende toelichting van Marx (en van Engels, die in de tekst van Marx een eigen aanvulling tussenschuift) blijkt dat zij de functie van de gebruikswaarde t.a.v. de ruilwaarde strikt beperkt willen houden tot die van noodzakelijke mogelijksvoorwaarde, terwijl de eigenlijke wortel van de ruilwaarde elders gesitueerd wordt.

"Een ding kan gebruikswaarde zijn zonder waarde te bezitten. Dit is het geval wanneer zijn nuttigheid voor de mensen niet door arbeid tot stand is gekomen: lucht, onontgomen grond, natuurlijke weiden, in het wild groeiend hout, enzovoort." (5/55) -

Elders, waar het erom ging de gebruikswaarde van de ruilwaarde te onderscheiden, werd de gebruikswaarde verklaard vanuit de doelmatige besteding van arbeidskracht. Hier, waar de oorsprong van de ruilwaarde wordt nagegaan, wordt het niet uitgesloten dat er gebruikswaarden bestaan die niet het produkt zijn van doelmatige besteding van menselijke arbeidskracht.

"Een ding kan nuttig en het product van menselijke arbeid zijn zonder een waar te zijn. Wie door het product van eigen arbeid zijn behoeften bevredigt scheidt weliswaar gebruikswaarde, maar geen waar. Voor het produceren van waren moet men niet slechts gebruikswaarde produceren, maar gebruikswaarde voor anderen, maatschappelijke gebruikswaarde." (5-6/55) -

Dat is toch altijd zo, en niet alleen in de kapitalistische samenleving. Daarmee zijn eigenlijk alle voorwaarden al aangeduid waaronder uit gebruikswaarde ruilwaarde zou voortkomen. Men zou zelfs kunnen stellen dat er ruilwaarde of koopwaarde ontstaat van zodra er arbeidsdeling is.

Maar dat is niet de mening van Marx (en Engels, die met zijn toevoeging een veel voorkomende verkeerde interpretatie van Marx' tekst wil voorkomen). Zij willen de ruilwaarde op nog een andere factor terugbrengen :

"Om een waar te worden moet het product aan de andere, voor wie het tot gebruikswaarde dient, door ruil worden overgedragen." (6/55)

Als we niet willen stellen dat in deze zin een platte tautologie wordt uitgesproken (namelijk dat een goed ruilwaar is omdat het geruild wordt), dan houdt hij in dat de oorsprong van de ruilwaarde niet in de gebruikswaarde gezocht moet worden.

"Beschouwd als gebruikswaarden zijn de waren in de eerste plaats van verschillende kwaliteit, als ruilwaarden kunnen zij slechts in kwantiteit verschillen en bevatten zij dus geen greintje gebruikswaarde." (3/52)

Waar vindt de ruilwaarde dan wél haar oorsprong volgens Marx (en Engels) ? Dat weten we al :

"Een gebruikswaarde heeft dus slechts waarde omdat abstract menselijke arbeid in haar geconcretiseerd of belichaamd is." (4/53)

Wil Marx daarmee zeggen dat de ruilwaarde tot stand komt doordat er abstract menselijke arbeid in gematerialiseerd is ? Of moeten volgens hem beide voorwaarden (besteding van abstracte arbeidskracht én doelmatige produktie van (maatschappelijk) nuttige goederen) samen voorkomen, opdat ruilwaarde zou ontstaan ? Maar dan zou nog altijd niet verklaard zijn waardóór ruilwaarde ontstaat, eens de twee voorwaarden samen vervuld zijn.

Overigens moet men zich afvragen of Marx de onderscheiding tussen gebruikswaarde en ruilwaarde wel goed gezien heeft. Het verschil bestaat wel degelijk, dat valt niet te ontkennen. Maar heeft Marx het juist bepaald.?

Volgens hem is de gebruikswaarde - die er nochtans moet zijn - van geen betekenis meer, van zodra er geruild wordt.

Maar is het niet eerder zo dat de gebruikswaarde zelf óók de ruilwaarde constitueert, meer dan slechts voorwaarde te zijn ?

Marx formuleert zelf het argument daarvoor, maar stelt het blijkbaar niet in rekening : een ding mag nog zoveel arbeid gekost hebben, is het nutteloos, dan geef ik er niets voor.

"Wanneer het nutteloos is, is ook de er in vervatte arbeid nutteloos, geldt niet als arbeid en vormt derhalve geen waarde." (6/55)

Moet niet tegenover Marx de volgende tegenstelling geformuleerd worden : nuttigheid is de verhouding van de gebruikswaarde tot de bestede arbeid. ? Immers, voor het nut van een goed tellen 1° (positief) wat ik eraan heb, en 2° (negatief) wat het mij of anderen kost. Dan zou daarmee een cruciale categorie gegeven zijn voor de beoordeling van elke economie : nuttigheid als het resultaat van een afweging van gebruikswaarde en (produktie)kosten.

Zo zou bvb. de vraag gesteld kunnen worden hoe nuttig de nieuwe technologie wel is, als de (produktie)kosten zo groot zijn (produktiekosten voor de ontwikkeling, sociale kosten door de massale werkloosheid).

3. Marx' eigen opwerpingen

1ste opwerping

"Wanneer de waarde van een waar wordt bepaald door de hoeveelheid arbeid, die gedurende haar productie werd besteed, zou men kunnen menen dat hoe luier en onhandiger de man is, des te waardevoller zijn waar, omdat hij dan meer tijd voor de vervaardiging ervan nodig heeft." (4/53)

Ons antwoord zou zijn dat er een ander begrip van waarde mogelijk is, waarin de productiekosten als negatieve factor optreden. Dat zou het gestelde probleem oplossen.

Maar Marx wil het aantal arbeidsuren als positieve factor laten gelden en moet dus elders een antwoord vinden.

Zijn antwoord bestaat in een relativering : niet het aantal uren arbeid zonder meer, maar de gemiddelde maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd is de norm.

"Maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd is de arbeidstijd, nodig voor de voortbrenging van de een of andere gebruikswaarde onder de bestaande maatschappelijk-normale productievoorwaarden en bij de maatschappelijk-gemiddelde graad van bekwaamheid en intensiteit van de arbeid." (4/53)

Daardoor stelt Marx heel wat moeilijkheden opzij. Maar tegelijkertijd roept hij nieuwe problemen op :

- Kan men zomaar stellen dat de loutere invoering van machines de waarde van de produkten verhoogt, zoals Marx doet ?

"Na de invoering in Engeland van het door stoomkracht voortbewogen weefgetouw bijvoorbeeld was misschien half zoveel arbeid als voordien nodig om een bepaalde hoeveelheid garen in geweven stof om te zetten. De Engelse handwever had voor deze omzetting inderdaad nog dezelfde arbeidstijd nodig, maar het product van zijn individueel arbeidsuur stelde nog slechts een half maatschappelijk arbeidsuur voor en daalde daardoor tot de helft van de vroegere waarde." (4/53)

- Ontloopt Marx bovendien niet de zin van zijn eigen opmerking ? Laat hij niet de waarde, i.p.v. door individuele luiheid, door doorsnee maatschappelijke luiheid en onhandigheid bepaald worden ? Moet men zich daarentegen niet afvragen of de ruilwaarde verhoogd wordt naarmate de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd daalt (dus de produktiekosten dalen) ?

Er bestaat natuurlijk de mogelijkheid dat Marx het hier heeft over mechanismen die enkel binnen de kapitalistische produktiewijze werkzaam zijn.

Daarvoor zijn er twee aanwijzingen :

1°

"De rijkdom van de maatschappijen, waarin de kapitalistische produktiewijze heerst, heeft de vorm van een 'kolossale opeenhoping van waren', waarvan de afzonderlijke waar de elementaire vorm is." (1/49) -

Als koopwaren enkel binnen het kapitalisme voorkomen, dan zou Marx' analyse alleen de kapitalistische produktiewijze betreffen.

Dat wordt nog eens gesuggereerd door :

2°

"Gebruikswaarden vormen de materiële inhoud van de rijkdom, ongeacht zijn maatschappelijke vorm. In de maatschappijvorm, die wij moeten bekijken, zijn zij tegelijkertijd de stoffelijke dragers van de - ruilwaarde." (2/50)

Maar hier rijst de vraag : treedt ruilwaarde enkel op binnen de kapitalistische produktiewijze ?

Het lijkt van niet.

Reeds Aristoteles heeft het onderscheid gemaakt tussen twee soorten economie : een οικονομική (oikonomikè = economie), die de produktie van nuttige goederen tot doel heeft, en de χρηματιστική (chrēmatis-tikè = chrematistiek), die geldmakerij tot doel heeft.

Nu, ofwel heeft Aristoteles reeds het kapitalisme gekend, ofwel volstaat "ruilwaarde" niet om het kapitalisme te definiëren. Nochtans doet Marx impliciet dit laatste. Als definitiorische vooropstelling is dat volstrekt legitiem. Maar, zonodig - en dat is hier het geval -, moet

een definitie herzien worden.

2de opwerping

Marx noemt zelf het voorbeeld van diamanten, die duur zijn, omdat ze zeldzaam zijn. Nochtans zouden zij, volgens zijn theorie, enkel waarde kunnen hebben, voor zover zij het voorwerp uitgemaakt hebben van menselijke arbeid.

Marx past een mouw aan het probleem door te stellen dat zij inderdaad waarde hebben doordat er menselijke arbeid mee gemoeid is geweest :

"Diamanten komen schaars in de aardkorst voor en er is gemiddeld veel arbeidstijd nodig om ze te vinden. Daarom vertegenwoordigen kleine hoeveelheden diamant veel arbeid." (5/54)

Maar :

- De plaatsen waar diamant voorkomt zijn ondertussen wel al gekend (o.m. Zuid-Afrika, de Sovjetunie, de Verenigde Staten), zodat in het zoeken niet zoveel arbeidstijd meer verdwijnt.
 - Het is verbazend hoe nagenoeg zuivere natuurprodukten (waarvan de produktiekosten in het niets verdwijnen tegenover hun enorme praktische nuttigheid), een zo grote rol kunnen krijgen.
- Nemen we als voorbeeld de olie, een natuurprodukt dat door de lage produktiekosten gedurende zo'n twintig jaar een omzeggens gratis energiebron vormde voor de Westerse samenleving. Is niet die olieperiode een aanwijzing dat zoiets als een "affluent society" (tenminste tijdelijk) mogelijk is en dat haar rijkdom juist voortvloeit uit de verhouding tussen enorm lage produktiekosten (vereiste arbeid) enerzijds en enorm grote nuttigheid anderzijds, en niet uit de bestede arbeid op zich.

Marx drijft de paradox ten top.

"Een grotere hoeveelheid gebruikswaarde vormt op zichzelf een grotere materiële rijkdom : 2 jassen zijn meer dan 1 jas. Met twee jassen kan men twee mensen kleden, met één jas slechts één persoon, enzovoort. Toch kan een toeneming van de hoeveelheid materiële rijkdom gepaard gaan met een waardedaling van die rijkdom. Deze tegengestelde beweging is het gevolg van het tweevoudige karakter van de arbeid. Productiviteit is natuurlijk altijd productiviteit van nuttige, concrete arbeid. zij stelt in feite slechts het rendement vast van doelmatige productieve werkzaamheid in een bepaald tijdsbestek. Al naar gelang de stijging of de daling van de productiviteit wordt de nuttige arbeid dus een rijkere of een minder rijke bron van producten. Daar tegenover staat dat een wijziging van de productiviteit op zichzelf geen enkele invloed heeft op de in de waarde belichaamde arbeid. Aangezien de productiviteit op de concrete nuttige vorm van de arbeid slaat kan zij, van zodra wij van deze concrete nuttige vorm abstraheren, natuurlijk geen betrekking meer hebben op de arbeid. Dus ongeacht de veranderingen in de productiviteit levert dezelfde arbeid in hetzelfde tijdsbestek steeds dezelfde waardegrootte. Maar dezelfde arbeid levert in hetzelfde tijdsbestek verschillende hoeveelheden gebruikswaarden op, méér bij stijging van de productiviteit, minder bij daling van de productiviteit. Dezelfde verandering in de productiviteit die de vruchtbaarheid van de arbeid - en dus de massa van de door deze geleverde gebruikswaarde - doet toenemen, doet dus - wanneer daardoor de voor de productie van deze massa noodzakelijke arbeidstijd wordt verkort - de waarde van die toegenomen massa verminderen. En hetzelfde geldt in omgekeerde richting." (10/60-61)

Dat is toch economische irrationaliteit ! Als iemand door produktiviteitsverhoging in hetzelfde tijdsbestek 2 broeken i.p.v. 1 kan maken, maar tegelijkertijd de prijs van elke broek gehalveerd wordt, waarom zou hij zich dan inspannen de produktiviteit te verhogen ?

Een eventueel antwoord daarop kan zijn : als hij daartoe wordt gedwongen, bvb. door de concurrentiestrijd.

Maar dan zal hij wel zijn prijs verlagen tot net onder die van de concurrenten, maar niet meer. Overigens vooronderstelt concurrentiestrijd overproduktie. Is er geen overproduktie, dan is er geen concurrentie. Maar waarom zou iemand dan zijn prijs halveren, enkel en alleen omdat hij in hetzelfde tijdsbestek i.p.v. 1 broek vroeger, nu 2 broeken kan maken ?

Tegenover Marx moet gesteld worden dat de ruilwaarde van een goed bepaald wordt zowel van aanbodzijde (arbeidsprestatie), als van vraagzijde (nuttigheid), en steeds een verhouding tussen die twee uitdrukt. Overigens komt Marx tot een contradictie met zijn opvatting dat een productiviteitsstijging de ruilwaarde niet beïnvloedt. Als het kapitalisme enkel in ruilwaarde is geïnteresseerd, en als een toename van de produktiekrachten aan de ruilwaarde niets verandert, hoe kan hij dan zijn stelling handhaven dat het kapitalisme de periode bij uitstek is van de ontwikkeling van de produktiekrachten ?

Zou het kapitalisme dan niet eerder met elke innovatie voor het probleem van een waardevermindering komen te staan ?

HOOFDSTUK II : DE WET VAN DE KAPITALISTISCHE ACCUMULATIE

We laten de abstracte vraagstelling van het dubbelkarakter van de arbeid voorlopig rusten (zij zal weer opduiken wanneer gesproken zal worden over het waardevormingsproces), en stappen over naar de centrale economische problematiek die in het *Kapitaal* aan de orde wordt gesteld : de algemene en absolute wet van de kapitalistische accumulatie.

Volgens deze wet leidt de toename van de kapitaalsaccumulatie tot een drastische verlaging van de levensstandaard, voornamelijk onder de vorm van massale werkloosheid.

De lijn die we zullen volgen in dit hoofdstuk wordt bepaald door de volgende interpretatie van Marx' tekst :

Boutadisch uitgedrukt : hoofdstuk 13 levert de verklaring van de wet, maar zonder de stelling, hoofdstuk 23 formuleert de stelling, maar zonder de verklaring.

Concreter : in hoofdstuk 13, dat handelt over de machinerie en de groot-industrie, toont Marx naar onze mening ondubbelzinnig aan dat de toename van de werkloosheid veroorzaakt wordt door de ontwikkeling van de technologie, die de materiële basis is van de kapitalistische produktiewijze. Hijzelf stelt evenwel niet de technologische ontwikkeling als dusdanig daarvoor verantwoordelijk, maar wel de kapitalistische aanwending daarvan. Hij stelt dit zo, maar het is geenszins bewezen. In zijn eigen redenering over de samenhang van technologische ontwikkeling en werkloosheid speelt de private eigendom van de produktiemiddelen (kenmerkend voor het kapitalisme) geen substantiële rol, terwijl hij anderzijds niet in staat is te bewijzen, dat bij een andere - socialistische - aanwending van de technologie, namelijk door afschaffing van de private eigendom van de produktiemiddelen, een eind zou komen aan de werkloosheid. Naar aanleiding van deze kwestie zullen enkele 'marxistische' uitspraken omtrent de rol van de technologische ontwikkeling in de socialistische maatschappij worden aangehaald.

Niet in staat te bewijzen dat een socialistische aanwending van de technologie niet tot massale werkloosheid zal leiden, trekt Marx zich terug op een andere stelling.: dat het kapitalisme onverenigbaar is met een verdere ontwikkeling van de technologie en van de produktiekrachten in het algemeen.

Vandaar dat hij in hoofdstuk 23, waarin hij zijn algemene en absolute wet van de kapitalistische accumulatie voor het eerst formuleert, deze wet niet afleidt uit de technologische ontwikkeling (zoals hij in hoofdstuk 13 had gedaan, zonder de wet te vernoemen), maar wel uit de wijziging van de organische samenstelling van het kapitaal.

Om dat te begrijpen zullen we dan moeten terugkeren naar hoofdstuk 6, dat handelt over constant en variabel kapitaal.

1. Hoofdstuk 13 : de verklaring zonder de stelling

a) de technologie als de materiële basis van het kapitalisme

"Darwin heeft de aandacht gevestigd op de geschiedenis van de natuurlijke technologie, dat wil zeggen op de vorming van de organen van planten en dieren als productie-instrumenten voor het leven van de planten en dieren. Verdient de geschiedenis van het ontstaan van de productieve organen van de mens in de maatschappij, van de materiële basis van iedere afzonderlijke maatschappij-organisatie niet evenzeer de aandacht ?" (275, noot 89/ 392-393, noot 89)

"De technologie onthult het actieve handelen van de mens ten opzichte van de natuur, onthult het directe productieproces van zijn leven en daardoor ook zijn maatschappelijke levensomstandigheden en de geestelijke voorstellingen, die hij zich hierbij maakt. Zelfs iedere godsdienstgeschiedenis, die van deze materiële basis abstraheert, is niet kritisch." (275, noot 89/ 293, noot 89)

Volgens Marx is de technologie de materiële basis van het kapitalisme, - en niet één of andere sociaal-economische structuur, zoals pseudo-marxisten menen.

Onmiddellijk dringt zich de vraag op in hoeverre de technologie dan wel materiëel is. De term is afgeleid van de Griekse woorden τέχνη (technè = kunst) en λόγος (logos = leer), en betekent dus "kunstleer", met dien verstande dat het Griekse τέχνη veel omvattender is dan wat wij doorgaans onder "kunst" verstaan : ook de ambachten vallen onder het begrip. Technologie betekent dan zoiets als de leer van het vermogen om iets te vervaardigen. Welnu, is een leer niet eerder iets geestelijks dan een materiële aangelegenheid ?

Marx zelf voert ook de technologie, die hij zeer ruim opvat (hij duidt er de hele machinerie mee aan), terug op de natuurwetenschappen.

"(...) pas sinds de invoering van de machinerie bestrijdt de arbeider het arbeidsmiddel zélf, de materiële bestaanswijze van het kapitaal. Hij komt in opstand tegen deze bepaalde vorm van het productiemiddel als de materiële basis van de kapitalistische productiewijze." (322/451)

"Het arbeidsmiddel krijgt als machine een materiële bestaanswijze, die de vervanging van menselijke kracht door natuurkrachten en van op ervaring gebaseerde routine door bewuste toepassing der natuurwetenschap met zich meebrengt." (286/407)

De technologie bestaat in de bewuste aanwending van natuurwetenschappelijke kennis in de machinerie, waar die kennis haar materiële gestalte krijgt.

Als dat zo is en als de oorzaak van de werkloosheid teruggevoerd kan worden op de materiële basis van het kapitalisme, de technologie, dan volgt daaruit dat de werkloosheid, die de meest fenomenale verschijningswijze is van de crisis van onze economie, het gevolg is van de bewuste aanwending van de moderne natuurwetenschappelijke (en, bij uitbreiding, naar het model van de natuurwetenschappen ontwikkelde menswetenschappelijke) kennis.

Maar waar loopt het dan verkeerd ?

- Dat de natuurwetenschappelijke kennis *bewust* wordt aangewend ?
Maar een aanwending kan toch enkel maar bewust plaatsvinden, anders betreft het geen aanwending.
- Dat de natuurwetenschappelijke kennis *verkeerd* wordt aangewend ?
Dat is de overtuiging van Marx en van de meesten die zich vandaag progressief noemen : niet de technologie als dusdanig maar de kapitalistische aanwending ervan creëert werkloosheid. Maar waar ter wereld zijn er dan andere aanwendingen te vinden ? Het enige verschil is dat bepaalde aanwendingen hier wel en daar niet plaatsvinden (bvb. de waterstofbom en SDI-systemen wel en de Verenigde Staten en niet in de Sovjetunie). De Moderne Wetenschap kan enkel 'kapitalistisch' aangewend worden, met of zonder private eigendom van de produktiemiddelen.
- Dat de natuurwetenschappelijke kennis die aangewend wordt zelf *verkeerd* is ?
Dat is inderdaad het geval, volgens ons. De oorzaak van de werkloosheid ligt niet in de aanwending, maar in het aangewende zelf, namelijk de Moderne Wetenschap zelf. Niet omdat zij een foutief weten is, maar wel omdat zij een thematisch verkeerd weten is, een oninteressant, onnuttig weten. Dat het zo is, is niet bewezen, toegegeven. Maar het is evenmin uitgesloten. Daarom moet het als mogelijkheid ernstig genomen worden.

b) de technologische ontwikkeling als oorzaak van de werkloosheid

In § 5 van het 13de hoofdstuk haalt Marx een hele resem verbanden aan (wij hebben er een 14-tal genoteerd) tussen technologische ontwikkeling en werkloosheid. De hele thematiek die vandaag in de discussies over technologische ontwikkeling aan de orde gesteld wordt, is reeds bij Marx gegeven (die zelf al op *David Ricardo* (1772-1832) steunde). Van intellectuele vooruitgang gesproken !

1. de machine vernietigt arbeidsplaatsen.

"Als machine wordt het arbeidsmiddel onmiddellijk de concurrent van de arbeider zelf. De meerwaardevorming van het kapitaal door middel van de machine is evenredig met het aantal arbeiders, waarvan zij de bestaansvoorwaarden vernietigt." (325/454)

En dat is haar enige bestaanreden, want een machine die niet produktiviteitsverhogend zou zijn, m.a.w. geen arbeiders overbodig zou maken, zou geen technische vernieuwing zijn en haar geld niet waard zijn. (Marx laat nog een mogelijkheid buiten beschouwing : dat de machine dingen zou kunnen maken waartoe de arbeiders niet in staat zijn.)

2. de arbeiders hebben zichzelf uit de markt geprijsd door te hoge kosten (lonen)

"Het gehele systeem van de kapitalistische produktie is gebaseerd op de verkoop door de arbeider van zijn arbeidskracht als waar. De arbeidsverdeling maakt van deze arbeidskracht een eenzijdige, gespecialiseerde vaardigheid om een deelwerktuig te hanteren. Zodra het hanteren van het werktuig door de machine wordt gedaan, verdwijnt met de gebruikswaarde ook de ruilwaarde van de arbeidskracht. De arbeider wordt onverkoopbaar, evenals papiergeld dat geen betaalmiddel meer is." (325/454)

"Het deel van de arbeidersklasse dat door de machinerie is veranderd in een overbodige, dat wil zeggen niet langer voor de meerwaardevorming van het kapitaal direct noodzakelijke bevolking, gaat voor een deel ten onder in de ongelijke strijd van het oude handwerk en

van de manufactuur tegen het machinale bedrijf, overstroomt voor de rest alle gemakkelijk toegankelijke industrietakken, overvoert de arbeidsmarkt en doet derhalve de prijs van de arbeidskracht dalen beneden haar waarde." (325/454)

3. *de tijdelijkheid en geleidelijkheid van de crisis is een magere troost*

"Het moet de verpauperde arbeiders tot troost zijn, enerzijds dat hun lijden slechts 'tijdelijk' (*a contemporary inconvenience*) is, anderzijds dat de machine zich slechts geleidelijk meester maakt van een geheel productieterrein, waardoor omvang en intensiteit van haar vernietigende werking worden getemperd. De ene troost heft de andere op. Waar de machine geleidelijk een productieterrein verovert, veroorzaakt zij een chronische ellende onder de met deze machine concurrerende groep arbeiders. Waar de overgang snel verloopt, werkt de machine massaal en acuut. De geschiedenis vertoont geen vreselijker schouwspel dan de geleidelijke, over tientallen jaren voortslepende, ten slotte in 1838 bezegelde ondergang van de Engelse handwevers. Velen van hen stierven de hongerdood, velen vegeteerden nog lange tijd met hun gezinnen op 2 1/2 *d.* per dag." (325/454)

4. *de uitzonderlijk wrede uitwerking in de "Derde Wereld"*

"Daarentegen werkte de Engelse katoenmachinerie in Oost-Indië acuut; de Gouverneur-Generaal rapporteerde voor de periode 1834-35 : 'De ellende vindt nauwelijks een parallel in de geschiedenis van de handel. De vlakten van Indië liggen bezaaid met de beenderen van de katoenwevers.'" (325-326/454-455)

5. *tewerkgestelde werklozen*

"Vraag : 'Heeft het gebruik van het stoomweefgetouw niet het gebruik van het handweefgetouw verdrongen ?' Antwoord : 'Ongetwijfeld; het handweefgetouw zou nog meer zijn verdrongen dan het geval was, indien de handwevers niet in staat waren gesteld genoeg te nemen met een loonsverlaging.' Vraag : 'Maar hierdoor heeft de arbeider een loon aanvaard, dat voor zijn onderhoud niet voldoende was en is hij van de openbare armenzorg afhankelijk voor de rest van zijn onderhoud ?' Antwoord : 'Ja. In feite wordt de concurrentie tussen handweefgetouw en stoomweefgetouw in stand gehouden door de armenbelasting.'" (325, noot 198/ 455, noot 198)

6. *de werking van de machine is helemaal niet tijdelijk maar permanent*

"Het is waar dat, voor zover deze wevers het tijdelijke met het eeuwige verwisselden, de machine hen slechts 'tijdelijke ongemakken' veroorzaakte. Overigens is de 'tijdelijke' werking van de machinerie permanent, doordat zij voortdurend nieuwe productieterrainen verovert." (326/455)

De uitstoting van arbeidskracht heeft inderdaad ononderbroken plaatsgevonden sinds rond 1600.

Misschien is in onze maatschappij niet de werkloosheid, maar juist de volledige tewerkstelling de uitzonderingstoestand, waarvoor speciale omstandigheden ter verklaring in acht genomen moeten worden. (Bvb. het Wirtschaftswunder was wel degelijk een wonder, dat verklaard moet worden, niet zozeer door de US-dollars, als wel door de bijzondere na-oorlogse omstandigheden van extreme sociale mobiliteit en de bereidheid van massa's mensen om tegen onbeduidende lonen te werken.)

7. *de automatisering*

"Het arbeidsmiddel verplettert de arbeider. Deze directe tegenstelling zien we weliswaar het duidelijkst waar nieuw ingevoerde machines concurreren met het traditionele handwerksbedrijf of met de manufactuur, maar de voortdurende verbetering van de machines en de ontwikkeling van het automatische systeem binnen de grootindustrie heeft een analoge uitwerking." (326/455)

"In het automatische systeem (...)" (327/456)

"(...) door invoering van verschillende automatische bewerkingen (...)" (327/457)

8. *de produktie van de machines levert geen vervangende tewerkstelling*

"Vroeger moesten alle onderdelen van de machine noodzakelijkerwijs door geschoolde arbeid worden vervaardigd. Dezelfde onderdelen worden nu door minder geschoolde arbeid, maar met goede instrumenten vervaardigd... Onder instrumenten versta ik machines, die bij de machinbouw worden gebruikt.' *Royal Commission on Railways*" (327, noot 202/456, noot 202)

De automatisering is vandaag juist het verst gevorderd op het domein van de automatenproduktie.

9. *herverdeling van de beschikbare arbeid met of zonder behoud van loon*

"In het begin van 1867 namen de fabrikanten hun toevlucht tot het gebruikelijke middel : een loonsverlaging van 5 %. De arbeiders verzetten zich hiertegen en verklaarden - theoretisch volkomen juist - dat het enige geneesmiddel een verkorting van de arbeidstijd, vier dagen per week, zou zijn. Na lang te hebben tegengesparteld moesten de leiders der industrie, die zichzelf hadden benoemd, hiertoe besluiten, op sommige plaatsen mét, op andere plaatsen zonder een loonsverlaging van 5 %." (328, noot 207/458, noot 207)

10. *automatisering als machtsmiddel tegen de arbeiders(beweging)*

"De machine ligt echter niet alleen maar als een overtollige concurrent steeds op de loer om de loonarbeiders 'overtollig' te maken. Het kapitaal proclameert op luide toon de machine tot een de arbeiders vijandige kracht en manipuleert haar als zodanig. De machine wordt het machtigste oorlogswapen voor het neerslaan van de periodieke arbeidersopstanden, stakingen, enzovoort, tegen de autocratie van het kapitaal." (329/459)

11. *de arbeidstaak wordt herleid tot de controle van machines*

"Het belangrijkste kenmerk van onze moderne mechanische verbeteringen is de invoering van automatische werktuigmachines. Wat een werktuigkundige arbeider nu moet doen, en wat iedere jongen kan doen, is niet zélf werken, maar de prachtige arbeid van het toezicht houden op de machine." (329/459)

12. *de wetenschap in dienst van het kapitaal*

"Over een machine voor kleurendruk in de katoendrukkerijen zegt Ure : 'Eindelijk trachtten de kapitalisten zich te bevrijden van deze ondukbare slavernij (namelijk de hinderlijke, door de arbeiders gestelde contractvoorwaarden - M.) door de hulp van de wetenschap in te roepen en spoedig waren zij weer in het bezit van het legitieme recht om als

hoofd over de andere lichaamsdelen te heersen.'" (329/460)

"Over de uitvinding van de automatische spinmachine schrijft Ure : 'Deze machine was bestemd om de orde onder de industriële klassen te herstellen... Deze uitvinding bevestigt de reeds door ons ontwikkelde doctrine dat het kapitaal, door de wetenschap in dienst te nemen, steeds de oproerige hand van de arbeid tot volgzaamheid dwingt.'" (330/460)

13. *de contradictorische stellingen van de verdedigers van de technologie*

"Na lang en breed te hebben betoogd hoe voordelig een snelle ontwikkeling der machinerie voor de arbeiders is, waarschuwt hij hen, dat zij door hun weerspanning, stakingen, enzovoort, de ontwikkeling der machinerie versnellen. 'Dergelijke gewelddadige opstanden,' zo schrijft hij, 'tonen ons de menselijke kortzichtigheid in haar meest verachtelijke vorm, de vorm van een mens die zich tot zijn eigen beul maakt.' Enkele bladzijden eerder schrijft hij daarentegen : 'Zonder de heftige botsingen en onderbrekingen van het werk, veroorzaakt door de onjuiste opvattingen der arbeiders, zou het fabriekssysteem zich nog veel sneller en tot groter nut voor alle belanghebbende partijen hebben ontwikkeld.'" (330/460)

14. *de mechanisering creëert 'vrije tijd'*

"Dit weerhoudt hem er niet van de fabrieksarbeiders op te wekken tot een dankgebed jegens de Voorzienigheid, welke hen door middel van de machinerie 'de vrije tijd heeft verschafte om over hun onsterfelijke belangen na te denken.'" (330/460)

In § 6 gaat Marx verder met zijn behandeling van de gevolgen van de technologische ontwikkeling op de tewerkstelling. Hier ontkracht hij systematisch het argument van de burgerlijke apologetici van de technologie dat deze haar eigen werkplaatsvernietigende gevolgen compenseert door een evenredige werkplaatscreatie op andere terreinen.

Duidelijkheidshalve en eerlijkheidshalve moeten wij hier eerst het gezichtspunt expliciteren van waaruit wij de tekst interpreteren. We vatten samen in twee postulaten :

1° - De invoering van produktiviteitsverhogende machines is enkel dan rendabel voor de kapitalist, wanneer zij toelaat met een zelfde aantal arbeiders een grotere productiecapaciteit te halen.

(De produktiviteit is de verhouding van de produktie tot het aantal man-uren dat zij heeft vereist.)

Deze stelling gaat rechtstreeks tegen Marx in, die stelde dat een machine enkel waard is, wat zij aan werkuren voor haar produktie heeft gekost, en niet wat zij aan werkuren uitspaart.

Het postulaat is empirisch te staven (van zijn verklaringsvermogen hangt zijn deugdelijkheid als postulaat af). Nemen we het voorbeeld van een auto. : Gebruik ik mijn auto enkel om 2 x per maand vanuit Gent heen en terug naar Brussel te rijden, dan is mijn auto onrendabel. Hij zou pas rendabel zijn van zodra ik bijvoorbeeld 12 x per maand naar Brussel zou rijden en daarbovenop nog eens 2 x per jaar naar Spanje en terug. Maar dan zou ik ook een enorme stijging van mijn absolute kosten krijgen. Boutadisch uitgedrukt zou men kunnen stellen dat mijn auto niet rendabel is voor nuttig gebruik, maar wel voor onnuttig gebruik : de uitstapjes die ik anders niet zou maken.

2° - De invoering van produktiviteitsverhogende machines met behoud van het aantal arbeiders (teneinde rendabel te zijn in bovengestelde zin), is maar mogelijk door in andere bedrijven van eenzelfde bedrijfstak,

of van andere takken of van andere landen de tewerkstelling aanzienlijk te doen verminderen.

De reden daarvoor is dat de (omwille van de rentabiliteitsverhoging van de overschakeling op machines) verhoogde produktie ook nog afgezet moet worden. Daartoe moet de kapitalist, met of tegen zijn zin, zijn prijzen verlagen en andere (arbeidsintensievere) bedrijven uit de markt wegconcurreren.

Marx' uiteenzetting nu :

"Een hele reeks burgerlijke economen (*James Mill, MacCulloch, Torrens, senior, John Stuart Mill*, enzovoort) beweert dat alle machines, die arbeiders verdringen, steeds tegelijkertijd en noodzakelijkerwijs een evenredig kapitaal vrijmaken om aan dezelfde arbeiders werk te verschaffen." (331/461)

Dat is de zogenaamde compensatietheorie, die Marx vervolgens systematisch ontkracht. We zetten zijn argumenten op een rij.

- Stel dat een machine evenveel kost als de loonmassa van de arbeiders die zij vervangt, dan is dat geld niet beschikbaar om de arbeiders opnieuw te werk te stellen. (331/461-462)

- Stel dat een machine minder kost dan de loonmassa van de arbeiders die zij vervangt, dan volstaat het vrijgekomen kapitaal hoogstens om een aantal van die arbeiders opnieuw te werk te stellen, bovendien ook al omdat bij een herinvestering een deel van het vrijgekomen kapitaal zal dienen voor de aankoop van arbeidsmiddelen en grondstoffen en dus niet volledig in arbeidskracht zal kunnen worden omgezet. (331/462)

- "Zelfs in het gunstigste geval zijn voor de vervaardiging van de machines minder arbeiders nodig dan door het gebruik van die machine worden verdrongen." (331/462). Bovendien zou een blijvende tewerkstelling van de machinebouwers enkel gewaarborgd zijn als de ene fabrikant na de andere arbeiders door machines zou vervangen. (332/462)

- De derving van koopkracht tengevolge van de werkloosheid leidt tot nieuwe daling van de tewerkstelling. "De omstandigheid dat zij door de machine werden 'vrijgemaakt' van de middelen om te kopen, heeft hen van kopers veranderd in niet-kopers." (332/463)

Kortom, van compensatie van de effecten van de technologie door de nieuwe technologieën zelf kan niet veel sprake zijn. Er volgt integendeel niets dan ellende uit voort voor de arbeiders.

En zo arbeiders al werk vinden in een andere industrietak, dan is dat meestal niet als compensatie te beschouwen, want

"dan geschiedt dit door een nieuw, additioneel kapitaal, dat naar investering zoekt, maar in geen geval dank zij het reeds vroeger functionerende en nu in machinerie omgezette kapitaal." (333/464),

of, om het in een moderne economische terminologie te zeggen, dan gaat het om uitbreidingsinvesteringen en niet om diepte-investeringen.

"Ofschoon de machinerie in de arbeidstakken, waar zij wordt ingevoerd, onvermijdelijk arbeiders verdringt, kan zij evenwel in andere arbeidstakken leiden tot een verruiming van arbeidsgelegenheid. Deze uitwerking heeft echter niets te maken met de zogenaamde compensatietheorie." (334/466)

Wel schrijft Marx dit toe aan een algemene groei van de economie waarin machinale bedrijvigheid een steeds toenemende rol gaat spelen. (Als voorbeelden spreekt hij van toeleveringsbedrijven, machineconstructie, grondstoffenexploitatie, bewerking van grondstoffen en halffabrikaten, weelde-artikelen, transportindustrie, infrastructuurwerken.)

"Hetzij als direct gevolg van de invoering der machinerie; hetzij ten gevolge van de door de machinerie veroorzaakte algemene industriële omwenteling, ontstaan geheel nieuwe produktietakken en dus ook nieuwe gebieden voor de arbeid. Maar zelfs in de meest ontwikkelde landen is het aandeel van deze industrietakken in de totale productie beslist niet belangrijk." (337/469)

c) Marx stelt de kapitalistische aanwending van de technologie verantwoordelijk voor de werkloosheid

In § 5 maakt Marx terloops het onderscheid tussen de technologie en haar aanwending n.a.v. een opsomming van historische feiten over de strijd van arbeiders tegen de invoering van massale werkloosheid creërende machines :

"Er is tijd en ervaring nodig voordat de arbeider een onderscheid kan maken tussen de machine en haar kapitalistische toepassing en dus zijn aanvallen kan richten, niet tegen de materiële productiemiddelen zelf, maar tegen de maatschappelijke vorm, waarin deze productiemiddelen worden gebruikt." (323/452)

In § 6 stelt hij het onderscheid nog duidelijker.

"Het is een onloochenbaar feit dat de machinerie als zodanig niet verantwoordelijk is voor het 'vrijmaken' der arbeiders van hun bestaansmiddelen." (333/464)

"Voor hem" (de burgerlijke econoom) "is geen ander dan het kapitalistische gebruik der machinerie mogelijk." (334/465)

"En wie onthult hoe het in werkelijkheid gesteld is met het kapitalistische gebruik der machinerie, die wil de machinerie helemaal niet gebruiken en die is een tegenstander van de maatschappelijke vooruitgang !" (334/465)

We komen voor een hoogst eigenaardige zaak te staan :

In de §§ 5 en 6 van hoofdstuk 13 is, naar onze - op haar beurt verder te controleren - mening op genoegzame wijze, de onvermijdelijke negatieve uitwerking van de technologie op de tewerkstelling aangetoond. Marx zelf, echter, schuift de verantwoordelijkheid voor de werkloosheid volledig op de kapitalistische aanwending van de technologie, en stelt de mogelijkheid van een niet-kapitalistische aanwending in het vooruitzicht.

We zullen in wat volgt aantonen 1° dat Marx zijn stelling van de verantwoordelijkheid van de kapitalistische aanwending niet hard maakt, 2° dat hij niet kan bewijzen dat een socialistische aanwending van de technologie geen massale werkloosheid zou veroorzaken, en 3° dat de meningen over de rol van de technologie in de toekomstige socialistische samenleving onder "marxisten" dubbelzinnig en tegenstrijdig zijn.

d) Marx maakt zijn stelling over de verantwoordelijkheid van de kapitalistische aanwending van de technologie niet hard

Om dat aan te tonen, nemen we de §§ 5 en 6 opnieuw onder ogen en gaan we - in drie stappen - na, hoe Marx tekortschiet in zijn bewijsvoering.

Eerste vraag : In hoeverre wordt Marx' bewijsvoering mede gedragen door een verwijzing naar het kapitalisme ?

"Hij komt in opstand tegen deze bepaalde vorm van het productiemiddel als de materiële basis van de kapitalistische productiewijze." (322/451)

De bepaling "kapitalistische produktiewijze" is weliswaar toegevoegd aan, maar blijft zonder functie voor de redenering. Overigens weten we dat de machinerie verenigbaar is met het socialisme, als daaronder de afschaffing van de private eigendom van de produktiemiddelen is verstaan.

"Als machine wordt het arbeidsmiddel onmiddellijk de concurrent van de arbeider zelf. De meerwaardevorming van het kapitaal door middel van de machine is evenredig met het aantal arbeiders, waarvan zij de bestaansvoorwaarden vernietigt." (325/454)

Is dat afhankelijk van de vraag in wiens bezit het kapitaal is, het werkzame kapitaal, dat bestaat onder de vorm van machines, gebouwen, computers, enzovoort ? Het zou kunnen. Maar het is hier niet aangetoond, enkel onderverstaan.

"Het gehele systeem van de kapitalistische productie is gebaseerd op de verkoop door de arbeider van zijn arbeidskracht als waar. De arbeidsverdeling maakt van deze arbeidskracht een eenzijdige, gespecialiseerde vaardigheid om een deelwerktuig te hanteren." (325/454)

Is dan niet arbeidsdeling en -specialisatie het gevolg van de invoering van elke machinerie, los van de kapitalistische produktiewijze ? Met enige welwillendheid kunnen we Marx' woorden in deze zin opvatten, dat hij de mogelijkheid vooropstelt van een maatschappij waarin de leden hun bestaansmiddelen niet uit loonarbeid winnen, maar langs een andere weg, bvb. betaling volgens prestatie, of betaling van een basisloon voor elk, of communisme (elk werkt naar vermogen en neemt volgens behoefte) - wat het doel zou moeten zijn van elke humane economie, zelfs in het beseft dat dat ideaal nooit helemaal bereikt kan worden. Zo'n model zou evenwel afhangen van het totale produktievermogen van alle mensen; bovendien zou het een antwoord moeten hebben op de opwerping dat machines niet automatisch t.a.v. de behoeftenbevrediging nuttige dingen produceren, - iets waar Marx geen oog voor heeft. Marx verdedigt elders in het *Kapitaal* (zie verder) dat de invoering van de machinerie vernietigend werkt voor het kapitalisme, doordat het in toenemende mate de (meer)waardecreërende factor arbeid in het gedrang brengt. Kan hij de machinerie niettemin de grondslag van het kapitalisme blijven noemen ?

Tweede vraag : Wat weet Marx ons te vertellen over de (al dan niet kapitalistische) aanwending van de machinerie en over de inhoud van de machinerie op zich ?

"Het is een onloochenbaar feit dat de machinerie als zodanig niet verantwoordelijk is voor het 'vrijmaken' der arbeiders van hun bestaansmiddelen. In de industrietak, waar de machinerie wordt ingevoerd, maakt zij het product goedkoper en groter en in de andere industrietakken laat zij de hoeveelheid geproduceerde bestaans-

middelen aanvankelijk onveranderd. Evenals vóór de invoering van de machinerie bezit de maatschappij dus evenveel of meer bestaansmiddelen voor de verplaatste arbeiders, afgezien van het enorme deel van het jaarlijkse product, dat door niet-arbeiders wordt verspild. En dit is de *pointe* der economische apologetiek ! Voor hen bestaan de met het kapitalistische gebruik der machinerie onverbrekkelijk verbonden tegenstellingen niet, omdat deze tegenstellingen niet uit de machine zelf, maar uit haar kapitalistisch gebruik voortvloeien !" (333-334/464-465)

Marx schuift hier in de mond van de kapitalistische apologetici wat eigenlijk ook zijn eigen mening is, namelijk dat de invoering van de machinerie en de technologie op zich een goede zaak is, terwijl eventueel alleen op de aanwending ervan iets op te merken kan zijn (en is, volgens hem). Maar is die positieve waardering van de machine *an sich* wel zo gerechtvaardigd ?

"Aangezien de machine als zodanig de arbeidstijd verkort, maar kapitalistisch gebruikt de arbeidsdag verlengt;" (334/465) -

misschien is dat enkel zo, omdat arbeid die gedaan zou moeten worden, eenvoudigweg niet gedaan wordt (vele milieuproblemen doen zich zo voor), -

"als zodanig de arbeid verlicht, maar kapitalistisch gebruikt de intensiteit van de arbeid verhoogt;" (334/465) -

doordat (lichamelijk) zwaar werk niet meer toegelaten of gevraagd is ? -

"als zodanig een overwinning van de mens op de natuurkrachten is, maar kapitalistisch gebruikt de mens aan de natuurkrachten onderwerpt;" (334/465) -

maar wat als het inwerkingstellen van natuurkrachten i.p.v. de lichamelijke en geestelijke vermogens van mensen niet zonder meer een overwinning op de natuurkrachten, maar evenzeer een grotere afhankelijkheid ervan inhoudt ? -

"als zodanig de rijkdom van de producenten vergroot, maar kapitalistisch gebruikt hen verpaupert," (334/465) -

zouden wij inderdaad rijker zijn, wanneer de fabrieken 'volkseigendom' worden ?

Derde - cruciale - vraag : Moet of mag in een socialistische samenleving de ontwikkeling van de produktiekrachten, en meer bepaald van de technologie, onbepert verdergezet worden of niet ?

Wanneer Marx, terecht, stelt dat de zeged tijdelijke negatieve uitwerking van de machinerie eigenlijk permanent is omdat steeds nieuwe produktiegebieden aangetast worden, dan moet de vraag gesteld worden wat dan wel de vooruitzichten zijn voor een toekomstige socialistische samenleving : zullen ook daar nog, door een bestendige nieuwe invoering van nieuwe technologieën, alle mogelijke compensaties voor de negatieve gevolgen van vroegere invoeringen tenietgedaan worden ?

Marx heeft zich daarover dubbelzinnig uitgelaten; Engels geenszins : volgens hem moest de technologie onbepert verder ontwikkeld en ingevoerd worden; terwijl Lenin in de technologische ontwikkeling zelfs het wezen van het communisme zag.

e) "marxistische" opvattingen over de rol van de technologie in de toekomstige socialistische maatschappij

Marx' opvatting lijkt als volgt verstaan te kunnen worden :

Om een menselijke maatschappij te realiseren (die hij communistisch noemt), moet, volgens het materialistisch beginsel, in de eerste plaats in de behoeften van de mensen voorzien worden. Daartoe moet een produktie-apparaat ontwikkeld worden dat in staat is overvloedig te voorzien in de behoeftenbevrediging van de massa van de mensen. De uitbouw van een produktie-apparaat vereist kapitaal, dat systematisch uitgespaard wordt op de onmiddellijke behoeftenbevrediging van de mensen. Dat te realiseren is de historische functie van het kapitalisme. Maar eens het produktie-apparaat op een voldoende schaal ontwikkeld is, kan de kapitaalsaccumulatie - dus de uitbuiting - stoppen, en kan het socialisme ingevoerd worden. Is deze voorstelling van Marx' opvatting daarover gegrond ?

- 1 - Karl Marx, in *Kapital III*

"De ware beperking van de kapitalistische produktie is het kapitaal zelf. Zij bestaat hierin dat het kapitaal en zijn valorisatie als uitgangspunt en eindpunt, als motief en doel van de produktie verschijnt; dat de produktie enkel produktie voor het kapitaal is en niet omgekeerd de produktiemiddelen louter middelen zijn voor een zich steeds uitbreidende vormgeving van het levensproces van de samenleving der producenten. Vandaar dat de beperkingen waarbinnen alleen het behoud en de valorisatie van de kapitaalswaarde, die berust op de onteigening en verarming van de grote massa van de producenten, kan plaatsvinden, - dat deze beperkingen voortdurend in tegenspraak komen te staan met de produktiemiddelen, die het kapitaal voor zijn doel moet aanwenden en die op een onbeperkte verhoging van de produktie, op de produktie als doel op zichzelf, op de onvoorwaardelijke ontwikkeling van de maatschappelijke produktiekrachten van de arbeid gericht zijn. Het middel - onvoorwaardelijke ontwikkeling van de maatschappelijke produktiekrachten - komt voortdurend in conflict met het beperkte doel, de valorisatie van het voorhanden kapitaal." (MEW 25, p.260)

De tekst suggereert dat de tegenstelling opgeheven zal worden, wanneer het kapitalistische doel van de ontwikkeling van de produktiekrachten, namelijk de valorisatie van het kapitaal, zou verdwijnen, zodat van dat ogenblik af de produktie om de produktie onbeperkt haar gang zou kunnen gaan.

Maar op een andere plaats lijkt bij Marx dan weer vaag de idee door te schemeren dat er teveel uitgebuit wordt, en dat de meerarbeid, los van een kapitalistische aanwending, beperkt kan worden tot de maatschappelijk nuttige en noodzakelijke voorzieningen die er steeds zijn.

"In elk geval, herleidt men het arbeidsloon tot zijn algemene grondslag, namelijk tot het deel van het eigen arbeidsprodukt dat opgaat in de individuele consumptie van de arbeiders; bevrijdt men dit deel van zijn kapitalistische beperking en breidt men het uit tot de omvang van de consumptie die, enerzijds, mogelijk is gemaakt door de voorhanden produktiekracht van de maatschappij (dus de maatschappelijke produktiekracht van zijn eigen arbeid als werkelijk maatschappelijk), en, anderzijds, vereist is door de volle ontwikkeling van de individualiteit; herleidt men verder de meerarbeid en het meerprodukt tot het niveau dat onder de gegeven produktievoorwaarden van de maatschappij vereist is, enerzijds voor de uitbouw van een verzekerings- en reservefonds, anderzijds voor de voortdurende uitbreiding van de reproductie in de door de maatschappelijke behoefte bepaalde graad; sluit men tenslotte in nr. 1, de noodzakelijke arbeid,

en nr. 2, de meerarbeid, de hoeveelheid arbeid in, die de werkbekwamen voor de nog niet of niet meer werkbekwame leden van de samenleving steeds moeten verrichten, d.w.z. ontdoet men zowel het arbeidsloon als de meerwaarde, de noodzakelijke arbeid als de meerarbeid van hun specifiek kapitalistisch karakter, dan blijven niet deze vormen over, maar hun grondslagen, die aan alle maatschappelijke produktiewijzen gemeenschappelijk zijn." (MEW 25, p. 883)

Marx blijft dubbelzinnig.

- 2 - Friedrich Engels, in *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (1880)

In dit werk polemiseert Engels tegen de zogenaamde utopische socialistten. Volgens hem hebben zij ongelijk te geloven dat inzicht en goeie wil volstaan om naar een socialistische eigendom van de produktiemiddelen over te gaan, en zijn zij naïef niet te zien dat dat enkel mogelijk is als daartoe bepaalde maatschappelijke voorwaarden vervuld zijn. Zolang de maatschappelijke totaalproduktie slechts een gering produktieoverschot mogelijk maakte bovenop wat noodzakelijk was voor de overleving, was maatschappelijke arbeidsdeling en klassedeling onvermijdelijk en noodzakelijk. De afschaffing van de kapitalistische klassenmaatschappij en daarmee van elk klassenonderscheid zonder meer, is eerst mogelijk, wanneer het produktie-apparaat genoeg ontwikkeld is om een, het overlevingsminimum ruim overschrijdende maatschappelijke totaalproduktie mogelijk te maken.

"Zij was gegrond op de ontoereikendheid van de produktie; zij zal weggeveegd worden door de volle ontwikkeling van de produktiekrachten." (MEW 19, p. 225)

"De expansiekracht van de produktiemiddelen doorbreekt de banden die de kapitalistische produktiewijze haar opgelegd heeft. Hun bevrijding uit deze banden is de enige voorwaarde van een ononderbroken, steeds sneller voortschrijdende ontwikkeling van de produktieve krachten en daarmee een praktisch onbeperkte stijging van de produktie zelf." (MEW 19, p. 225)

Ondubbelzinnige taal hier : de overwinning op het kapitalisme zal bes aan in een voortaan niet langer beperkte ontwikkeling van de produktiekrachten (m.a.w. technologie) en een onbelemmerde produktie om de produktie.

- 3 - Vladimir I. Lenin, in *Staat en revolutie* (1917)

In een paragraaf, getiteld *De superieure fase van de communistische samenleving* (bedoeld is het -gerealiseerde- communisme, in onderscheid met de inferieure fase van het communisme, dat doorgaans 'socialisme' genoemd wordt), heeft Lenin het over de voorwaarden van de totale afschaffing van de staat in de communistische samenleving.

"De economische basis van de totale afschaffing van de staat is het communisme dat een zo hoog niveau van ontwikkeling bereikt heeft, dat elke tegenstelling tussen intellectueel werk en handenarbeid verdwijnt, en dat bijgevolg één van de voornaamste bronnen van de huidige *sociale* ongelijkheid verdwijnt, die in geen geval enkel door de socialisatie van de produktiemiddelen, enkel door de onteigening van de kapitalisten kan wegwijnen." (*Oeuvres*, tome 25, p. 506)

Een eigenaardige verschuiving in de terminologie treedt hier op in vergelijking met Engels. Waar Engels sprak over de ontwikkeling van de produktiekrachten, spreekt Lenin over de ontwikkeling van het communisme.

Waar bij Engels de afschaffing van de klassenmaatschappij op het programma stond, staat Lenin de afschaffing van de arbeidsdeling voor ogen. Dit is geen andere formulering om een verschil in interpretatie van eenzelfde zaak aan te duiden, hier is zonder meer over een andere zaak sprake.

"Deze onteigening zal een reusachtige ontwikkeling van de produktieve krachten *mogelijk* maken. En ziende hoe het kapitalisme, vanaf dit ogenblik, die ontwikkeling op een ongelooflijke wijze *verhindert*, en hoeveel vooruitgang men zou kunnen boeken dankzij de reeds verworven moderne techniek, zijn wij gerechtigd met een absolute zekerheid te zeggen dat de onteigening van de kapitalisten noodzakelijkerwijze een wonderbaarlijke ontwikkeling van de produktiekrachten van de menselijke samenleving met zich mee zal brengen. Maar met welke snelheid die ontwikkeling zal plaatsvinden, wanneer zij zal uitlopen op een breuk met de arbeidsdeling, op de onderdrukking van de tegenstelling tussen intellectuele arbeid en handenarbeid, op de overgang van arbeid in "eerste levensbehoefte", dat weten we niet en *kunnen we niet weten.*" (*Oeuvres*, tome 25, p. 506)

- 4 - Professor Steiniger in gesprek met Jef Turf (1987)

In een interview met Jef Turf, gepubliceerd in de *Rode Vaan* (jg.66 (1987), nr. 6), stelt Steiniger, decaan van de Marxismus-Leninismus-faculteit van de Humboldt-universiteit van Oost-Berlijn, en dus verondersteld de orthodoxe marxistisch-leninistische doctrine te verdedigen, het volgende :

"Ook een socialistische economie kan niet onbegrensd techniek en produktie ontwikkelen."

"Het moet mogelijk zijn een maatschappij te ontwikkelen, waarin de groei van de produktiemiddelen niet wezenlijk is."

Wie is hier marxist, wie anti-marxist ?

De hele marxistische traditie wordt hier door een marxisme-leninisme-professor als aan herziening toe verklaard.

Over de sleutelrol van de technologische ontwikkeling voor de realisatie van een socialistische maatschappij is Marx dus dubbelzinnig, geloven Engels en Lenin ondubbelzinnig in haar cruciale rol, terwijl vandaag een DDR-man zich sceptisch, om niet te zeggen afwijzend opstelt.

f) Marx bewijst niet dat een socialistische aanwending van de technologie mogelijk en positief zou zijn.

Was Marx al niet in staat te bewijzen dat niet de technologie als dusdanig, maar wel haar kapitalistische aanwending verantwoordelijk is voor de werkloosheid, hij geeft evenmin het bewijs dat, bij een afschaffing van de private eigendom van de produktiemiddelen, de technologie niet die negatieve effecten zou teweegbrengen. We onderzoeken deze mogelijkheid in zijn plaats.

Stel dat een einde zou gesteld worden aan de private eigendom van de produktiemiddelen, wat zou dat uithalen m.b.t. de (negatieve) effecten van een verdere ontwikkeling - dus toepassing, want op dit vlak bestaat ontwikkeling bij gratie van de toepassing - van de technologie ?

De kwestie is niet uitdrukkelijk door Marx gesteld.

Wij baseren ons op hoofdstuk 22, § 3. *Verdeling van de meerwaarde in kapitaal en inkomen. De onthoudingstheorie.*

"In het vorige hoofdstuk beschouwden wij de meerwaarde, respectievelijk het meerproduct alleen als het persoonlijk consumptiefonds van de kapitalist en in dit hoofdstuk tot dusverre slechts als een accumulatiefonds. De meerwaarde is echter noch het één noch het ander, maar tegelijkertijd het één en het ander. Een deel van de meerwaarde wordt door de kapitalist als inkomen verteerd, een ander deel wordt als kapitaal gebruikt of geaccumuleerd.

Bij een gegeven hoeveelheid meerwaarde zal één van deze delen groter zijn naarmate het andere kleiner is. Uitgaande van de veronderstelling dat alle andere omstandigheden gelijk blijven, bepaalt de verhouding, waarin deze verdeling plaatsvindt, de grootte van de accumulatie. Maar het is de eigenaar van de meerwaarde, de kapitalist, die deze verdeling tot stand brengt; het is dus zijn wilsuiting. Men zegt dat hij het deel van het door hem geheven tribuut, dat hij accumuleert, spaart, omdat hij het niet opeet, dat wil zeggen omdat hij zijn functie als kapitalist uitoefent, namelijk de functie zich te verrijken." (455/617-618)

Als kapitalist stopt de ondernemer de meerwaarde niet in zijn zak voor eigen gebruik, maar stopt hij het in zijn bedrijf (accumulatiefonds). De ware kapitalist is asceet.

"Slechts voor zover de kapitalist verpersoonlijkt kapitaal is, bezit hij een historische waarde en dat historische bestaansrecht, waarvan de geestige Lichnowsky heeft gezegd dat er geen dagtekening bestaat die het niet heeft." (455/618)

De kapitalist moet beschouwd worden als de functionaris van het kapitaal, en in dat opzicht is zijn bestaan noodzakelijk :

"Slechts in zoverre zit zijn eigen, vergankelijke noodzakelijkheid opgesloten in de vergankelijke noodzakelijkheid van de kapitalistische productiewijze." (455/618)

Het bestaan van de kapitalist is tijdelijk noodzakelijk voor zover hij een sleutelrol speelt binnen de kapitalistische produktiewijze, - die zelf een noodzakelijke voorwaarde is voor de mogelijkheid van een socialistische maatschappij.

Als hij zijn rol als kapitalist goed vervult, dan houdt dat in dat niet in de eerste plaats nuttigheid en gebruikswaarde hem interesseren, noch voor zichzelf, noch voor de andere mensen, maar wel de vermeerdering van het kapitaal. Deze houding is niet toevallig, maar is wezenlijk voor de kapitalistische produktiewijze, die haar eigen orde oplegt aan de individuele kapitalisten. Niet het bestaan van kapitalisten doet het kapitalisme ontstaan, maar omgekeerd, het bestaan van het kapitalisme creëert de kapitalisten :

"Maar in zoverre zijn ook niet gebruikswaarde en genot, maar ruilwaarde en vergroting van de ruilwaarde zijn motiverende drijfkracht. Als fanaticus van de vergroting van de waarde dwingt hij meedogenloos de mensheid tot productie tot productie om der wille van de productie, dus tot een ontwikkeling van de maatschappelijke productiviteit en tot schepping van die materiële productievoorwaarden, die de enige zijn welke de reële basis kunnen vormen van een hogere maatschappijvorm, waarvan het grondbeginsel de volledige en vrije ontwikkeling van ieder individu is. Slechts als personificatie van het kapitaal is de kapitalist achtenswaardig. Als zodanig heeft hij met de schatvormer de drift tot absolute verrijking gemeen. Wat echter bij de schatvormer een persoonlijke manie is, is bij de kapitalist de uitwerking van het maatschappelijk mechanisme, waarvan hij slechts een drijfwielt is. Bovendien maakt de ontwikkeling van de kapitalistische productie een onafgebroken vergroting noodzakelijk van het in een

industriële onderneming geïnvesteerde kapitaal en de concurrentie legt iedere individuele kapitalist de immanente wetten van de kapitalistische productiewijze op als externe, dwingende wetten. De concurrentie dwingt hem zijn kapitaal voortdurend te vergroten ten einde het in stand te kunnen houden en hij kan het alleen maar vergroten door een steeds toenemende accumulatie. Voor zover dus zijn doen en laten enkel functie is van het door hem met wil en bewustzijn begiftigde kapitaal, moet zijn eigen particuliere consumptie worden gezien als een roof op de accumulatie van zijn kapitaal, zoals in de dubbele boekhouding de particuliere uitgaven van de kapitalist tegenover het kapitaal debet worden geboekt. Accumuleren is het veroveren van de wereld van de maatschappelijke rijkdom. Mèt de hoeveelheid uitgebuit mensermateriaal vergroot de accumulatie de directe en indirecte heerschappij van de kapitalisten." (455-456/618-619)

In een aansluitende noot (noot 34) beroept Marx zich ten onrechte op *Luthers* (1483?-1546) antikapitalisme, - ten onrechte omdat Luther tegen de subjectieve heers- en hebzucht van de kapitalisten tekeer gaat, terwijl Marx juist de volledige objectieve onderworpenheid van de kapitalist aan de mechanismen van de kapitalistische produktiewijze benadrukt.

Welnu, als Marx in de bovenstaande bewoordingen de onvrije vrijheid, de onderworpen wil van de kapitalist heeft beschreven, wat kan een einde van de private eigendom van de produktiemiddelen dan betekenen ?

Moet het betekenen dat het *inkomen* van de kapitalist wordt *afgeschapt*, op zijn arbeidsloon na ? De kapitalist zou asceet moeten worden, en nu eerst echte, 'zuivere' kapitalist. Dat is een mening die door ressentiment-socialisten wordt verdedigd. Maar wat zou daarmee bereikt zijn ? De accumulatie zou onverminderd, integendeel vermeerderd blijven voortbestaan.

Moet het betekenen dat de *kapitalist* door een functionaris wordt *vervangen* ? Maar deze situatie verschilt niet substantieel van deze hierboven : de functionaris vervult nu de rol van accumulator, die "de wereld van de maatschappelijke rijkdom" verovert.

Moet het dan betekenen dat het *accumulatiefonds* zelf wordt *gesocialiseerd* ? Maar produktiemiddelen, zelfs gesocialiseerd, kunnen niet de honger van de mensen stillen. Zij zijn hulpmiddelen voor de produktie en zijn zelf niet dienstig voor de behoeftenbevrediging.

"Niet alleen de accumulatie, maar ook de simpele instandhouding van een kapitaal eist een voortdurende krachtinspanning ten einde de verzoeking te weerstaan het op te eten." (460/624)

Bovendien valt het te betwijfelen of een produktie-apparaat dat ontwikkeld is geworden met het oog op kapitaalsaccumulatie, zomaar "in dienst van het volk" gesteld kan worden. Bvb. nylon moet verslijten, auto's moeten verslijten, want enkel massaproductie is rendabel voor de kapitalist. Byb. kan ons industrieel apparaat, onze kerncentrales, onze computers, dienen om de Derde Wereld te voeden ?

We recapitulieren ; Marx is kennelijk van mening dat technologische ontwikkeling verenigbaar is met een maatschappij waarvan het principe de vrije en volledige ontwikkeling van het individu is. Dat komt tot uitdrukking in zijn bewering dat werkloosheid die uit technologische vernieuwing voortvloeit, enkel plaatsvindt bij een kapitalistische aanwending. In hfd. 13, hebben we gezien, voert Marx feitelijk de werkloosheid amper terug op de private eigendom van de produktiemiddelen. Uit hfd. 22 is dan weer gebleken dat hij niet heeft bewezen dat het bij een socialisering anders zal zijn.

2. Hoofdstuk 23 : de stelling zonder de verklaring

Marx gooit het over een andere boeg. Hij wil nu bewijzen dat het kapitalisme onverenigbaar is met een verdere ontwikkeling van de technologie. Het is in functie daarvan, dat hij zijn algemene wet in hoofdstuk 23, waar hij haar voor het eerst formuleert, niet afleidt uit de technologische ontwikkeling, zoals hij in hoofdstuk 23 impliciet gedaan heeft, maar wel uit een verandering van de organische samenstelling van het kapitaal.

Daarbij moeten de volgende opmerkingen gemaakt worden.

1° - Niet in staat aan te tonen dat een socialistische aanwending van de technologie niet tot werkloosheid zou leiden, trekt Marx zich terug op het bewijs dat in elk geval het kapitalisme onverenigbaar is met een voortgaande technologische ontwikkeling, omdat het daardoor zichzelf ruïneert. Dat is een analoge en toch omgekeerde logica van redeneren, die er niettemin op neerkomt te willen bewijzen dat een andere aanwending mogelijk moet zijn.

2° - Marx' onderneming schept grote filosofische problemen : wat moet men er immers onder verstaan dat het kapitalisme onverenigbaar is met de technologie, die toch zijn eigen materiële grondslag is ! "Materiële grondslag" kan op twee manieren begrepen worden : als noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde of als voldoende grond of oorzaak. Het eerste zou betekenen dat zonder de invoering van de grote machinerie geen kapitalisme mogelijk is. Dat lijkt de mening van Marx te zijn. Het tweede zou betekenen dat voor de invoering van de grote machinerie het kapitalisme nodig is als een economisch stelsel dat door een systematische kapitaalsaccumulatie de middelen verschaft voor de aankoop van grote machinerie. Indien dit het geval zou zijn, dan lijkt het dat het verdere voortbestaan van het kapitalisme vereist blijft voor een verdere ontplooiing van de grote machinerie.

3° - Volgens Marx heeft het kapitalisme als noodzakelijke voorwaarde de ontplooiing van de grote machinerie, die op de duur juist het kapitalisme kapotmaakt. Een toestand waarin iemand niet verdraagt wat hij nodig heeft, heeft in de medische wereld een benaming : decadentie. Het is op zijn minst vreemd te noemen dat een decadent systeem de basis van een socialistische samenleving zou zijn.

4° - Is de paradoxale wisselwerking van technologie en kapitalisme op te vatten als een uitdrukking van de zogenaamde dialectiek ? Het zou kunnen, als daarmee tegelijk een algemene wetmatigheid is geformuleerd (zoals de dialectiek die wil aanduiden), in de zin van : alles gaat door de invulling van zijn noodzakelijke voorwaarde kapot. Maar Marx heeft het nooit zo algemeen geformuleerd, hij heeft enkel beweerd dat het kapitalisme dat we kennen een heel specifieke noodzakelijke voorwaarde heeft, die ruïnerend werkt voor het kapitalisme, - een bewering die aangetoond moet worden. (Betr. de toepassing van een dialectische terminologie m.b.t. ontstaan en vergaan van het kapitalisme, zie hfd. 24, § 7. *Historische strekking van de kapitalistische accumulatie*)

De tekst nu.

In hoofdstuk 23 formuleert Marx voor het eerst zijn absolute en algemene wet van de kapitalistische accumulatie :

"Hoe groter de maatschappelijke rijkdom, het functionerende kapitaal, omvang en kracht van de groei van het kapitaal, dus ook de absolute grootte van het proletariaat en zijn arbeidsproductiviteit is, des te groter is het industriële reserveleger." (500/673)

Hij brengt de wet in verband met een wijziging in de organische samenstelling van het kapitaal :

"Met de groei van het totale kapitaal neemt weliswaar ook het variabele bestanddeel of de daarin besloten arbeidskracht toe, maar in een steeds afnemende verhouding. De tussenpozen, waarin de accumulatie enkel werkt als vergroting van de productie op een gegeven technische basis, worden korter. En niet slechts is een in steeds toenemende mate versnelde accumulatie van het totale kapitaal nodig om een gegeven aantal additionele arbeiders te absorberen of zelfs, door de voortdurende metamorfose van het oude kapitaal, voor de reeds werkende arbeiders werkgelegenheid te behouden. De toenemende accumulatie en centralisatie worden op hun beurt weer een bron voor nieuwe wijzigingen in de samenstelling van het kapitaal, dat wil zeggen voor een herhaalde versnelling van de daling van het variabele bestanddeel ten opzichte van het constante bestanddeel. Omgekeerd werkt aan de andere kant deze met de groei van het totale kapitaal versnelde en sneller dan zijn eigen groei versnelde relatieve daling van het variabele bestanddeel de schijn alsof de absolute toeneming van de arbeidersbevolking sneller plaatsvindt dan de groei van het variabele kapitaal of van de middelen, waarmee voor die arbeidersbevolking werk wordt verschaft. Maar in werkelijkheid is het de kapitalistische accumulatie zelf, die in verhouding tot haar kracht en omvang voortdurend een relatieve - dat wil zeggen voor de gemiddelde behoeften tot meerwaardevorming van het kapitaal overtollige - en daardoor overvloedige arbeidersbevolking of surplus-arbeidersbevolking produceert." (488/658)

Om deze stelling van Marx te begrijpen, moeten we terugkeren naar hoofdstuk 6, dat handelt over de begrippen "variabel kapitaal" en "constant kapitaal", en dat voortbouwt op het dubbelkarakter van de arbeid.

3. Hoofdstuk 6 : variabel en constant kapitaal

Marx vat zelf als volgt samen :

"Productiemiddelen aan de ene en arbeidskracht aan de andere zijde zijn slechts de verschillende bestaansvormen, die de oorspronkelijke kapitaalwaarde aannam bij het afleggen van haar geldvorm en haar omzetting in de factoren van het arbeidsproces. Het deel van het kapitaal, dat wordt omgezet in productiemiddelen (dat wil zeggen in grondstof, hulpstoffen en arbeidsmiddelen), verandert in het productieproces dus niet van waardegrootte. Daarom noem ik dit het constante kapitaaldeel of korter : constant kapitaal. Het in arbeidskracht omgezette deel van het kapitaal daarentegen verandert in het productieproces wel van waarde. Dit deel reproduceert zijn eigen equivalent en bovendien een overschot, meerwaarde, dat in omvang kan veranderen, groter of kleiner kan zijn. Van een constante grootte verandert dit deel van het kapitaal voortdurend in een variabele grootte. Daarom noem ik dit het variabele kapitaaldeel of korter : variabel kapitaal. Dezelfde bestanddelen van het kapitaal, die van het arbeidsproces uit gezien zich onderscheiden als objectieve en subjectieve factoren, als productiemiddel en productiekraft, onderscheiden zich vanuit het standpunt van het proces van meerwaardevorming als constant kapitaal en variabel kapitaal." (141/223-224)

Marx' woorden zijn niet onschuldig : achter een schijnbaar neutrale

benaming verbergt zich een massief dogma, wanneer de naam plots basis van argumentatie wordt.

Door te stellen dat enkel het variabel kapitaal en niet het constant kapitaal meerwaarde schept (dus ook niet de technologie), kan hij een verklaring bieden voor zijn algemene wet. Deze verklaring bestaat hierin, dat, naarmate meer technologische investeringen plaatsvinden, het aandeel van het variabel kapitaal binnen het totale kapitaal steeds kleiner wordt, met als gevolg dat relatief steeds minder meerwaarde geproduceerd wordt. Vanwaar zijn stelling dat het kapitalisme uiteindelijk zichzelf ruïneert.

De onderscheiding tussen variabel kapitaal en constant kapitaal staat hem toe zijn stelling te bewijzen van de overgangsrol van het kapitalisme.

Marx voert de opdeling van constant kapitaal en variabel kapitaal en hun verschillende rol binnen het waardevormingsproces terug op het dubbelkarakter van de arbeid.

"De arbeider voegt aan het arbeidsvoorwerp nieuwe waarde toe door toevoeging van een bepaalde hoeveelheid arbeid, onverschillig de bijzondere inhoud, doel en technische aard van zijn arbeid. Anderzijds vinden we de waarde van de verbruikte productiemiddelen weer terug als bestanddelen van de productenwaarde, bijvoorbeeld de waarde van katoen en spinnewiel in de garenwaarde. De waarde van het productiemiddel wordt dus in stand gehouden door zijn overbrenging op het product. Deze overdracht vindt plaats gedurende de omzetting van productiemiddel op product, tijdens het arbeidsproces. Deze overdracht wordt door de arbeid tot stand gebracht. Maar hoe ?

De arbeider werkt in dezelfde tijd niet dubbel, niet de ene keer om door zijn arbeid aan de katoen waarde toe te voegen en de andere keer om de oude waarde van de katoen te bestendigen of, wat hetzelfde is, om de waarde van de katoen, die hij bewerkt, en de waarde van het spinnewiel, waarmee hij werkt, op het product - garen - over te brengen. Door het enkele toevoegen van nieuwe waarde echter houdt hij de oude waarde in stand. Maar aangezien de toevoeging van nieuwe waarde aan het arbeidsvoorwerp en de bestendiging van de oude waarde in het product twee totaal verschillende resultaten zijn die de arbeider - ofschoon hij slechts één keer in dezelfde tijd werkt - in diezelfde tijd doet ontstaan, kan dit dubbele effect van het resultaat kennelijk slechts verklaard worden uit de tweezijdigheid van zijn arbeid zelf." (133-134/214)

Vanaf het begin van het hoofdstuk tot hier krijgen we van Marx een bepaalde beschrijving van wat zich in het arbeidsproces afspeelt. Afgezien van de vraag of deze beschrijving correct is, moet vooraf al opgemerkt worden, dat Marx, zo hij hier het bewijs levert dat arbeid(s-duur) waarde schept, hij niet het andere bewijs levert dat nodig is opdat zijn stelling steek zou houden, namelijk dat de produktiemiddelen uit zichzelf nooit waarde toevoegen.

Maar inhoudelijk nu :

Zijn stelling is gebaseerd op het dubbelkarakter van de arbeid (waartegen reeds opmerkingen gemaakt konden worden). Wel wordt het dubbelkarakter van de arbeid hier in een nieuwe zin gebruikt, maar welke zin ! Nu wordt aan de specifieke, doelmatige arbeid elk vermogen tot waardetoevoeging ontnomen.

Marx pikt zich vast op de formele ruilwaarde, waaruit de meerwaarde voortkomt, ten koste van de concrete gebruikswaarde. Nu is het best mogelijk dat de kapitalistische produktiewijze enkel aandacht heeft voor de formele ruilwaarde, maar waarom trapt Marx daar dan in - tenzij hij gelooft dat het kapitalisme juist redeneert ? Ofwel is het kapitalisme juist, en dan is Marx' kritiek overbodig. Ofwel is het kapitalisme verkeerd, en dan maakt Marx zichzelf onmachtig om een alternatief te bieden.

In de volgende bladzijden, waar Marx aan de hand van diverse voorbeelden zijn stelling illustreert en beargumenteert, valt één constante op : zijn stelling dat waarde enkel en alleen door menselijke arbeid wordt toegevoegd en niet door de machine. De waarde van de machine, die zelf uitsluitend bepaald wordt door de erin geïnvesteerde arbeidstijd nodig om haar te maken, wordt enkel overgedragen op het eindproduct.

"Op deze wijze wordt de slijtage van alle arbeidsmiddelen berekend, dus bijvoorbeeld naar het dagelijkse verlies aan gebruikswaarde en de daarmee overeenkomende dagelijkse overdracht van waarde aan het product." (137/218)

(Dit is een redeneringswijze die gemeengoed is : zo wordt in de Nationale Rekeningen het Bruto Nationaal Produkt verdeeld over diverse afdelingen, waaronder "Verbruik Gezinshuishoudingen", "Vaste Investerings", "Staat". Wat niet voorkomt is "Verbruik fabrieken"; het wordt immers doorgerekend in de eindprodukten en verschijnt dus onder de afdeling "Verbruik Gezinshuishoudingen".)

Maar de vraag zou toch niet moeten zijn of de machine zijn waarde bewaart onder de vorm van het eindproduct, maar wel of de machine niet zelf waarde toevoegt.

Terwijl het de vraag is of de machine niet op hetzelfde plan zou moeten gesteld worden als de menselijke arbeidskracht, assimileert Marx haar met andere produktiemiddelen, t.e.m. de prijsloze.

"We zien hier dus duidelijk dat een productiemiddel nooit meer waarde aan het product afstaat dan het tijdens het arbeidsproces door vernietiging van zijn eigen gebruikswaarde verliest. Zou het productiemiddel geen waarde te verliezen hebben - dat wil zeggen zou het zelf niet het product zijn van menselijke arbeid - dan zou het geen waarde aan het product afstaan. Het zou dienst doen als vormer van gebruikswaarde zonder dienst te doen als vormer van ruilwaarde. Dit is dus het geval bij alle productiemiddelen die zonder menselijk toedoen door de natuur worden gegeven : de aarde, wind, water, ijzer in het ijzererts, hout in het oerwoud, enzovoort." (137/218)

Marx erkent elders dat het kapitalisme enkel kan bestaan doordat er op de markt koopwaren te vinden zijn waarvan het verbruik van hun gebruikswaarde waarde schept : menselijke arbeidskracht.

"Om uit het verbruik van een waar waarde te halen, moet onze geldbezitter zo gelukkig zijn binnen de sfeer van de circulatie, op de markt, een waar te ontdekken, waarvan de gebruikswaarde zelf de bijzondere eigenschap bezit bron van waarde te zijn, dus waarvan het werkelijke verbruik belichaming van arbeid is, dat wil zeggen schepping van waarde. En op de markt vindt de geldbezitter een dergelijke bijzondere waar : het arbeidsvermogen of de arbeidskracht." (107/181)

Maar niet zo de machines, volgens Marx. Nochtans zijn ze van dezelfde aard : door ze te verslijten scheppen ze waarde.

HOOFDSTUK III : DE KAPITALISTISCHE UITBUITING

1. Het wezen van het kapitalisme

Het kapitalisme is een economisch systeem waarin kapitaalsaccumulatie, de omzetting van maatschappelijke rijkdom (geld) in kapitaal domineert. (Die formulering impliceert dat een economisch stelsel denkbaar zou zijn waar wel geld in kapitaal wordt omgezet, maar zonder dat dit het overheersend mechanisme is. In dat geval zouden we niet van kapitalisme kunnen spreken.)

a) Twee circulatievormen van geld

Marx onderscheidt in hoofdstuk 4, § 1, twee verschillende en aan elkaar tegengestelde circulatievormen van geld in het economisch systeem. Eenvoudig uitgedrukt : enerzijds verkopen om te kopen, anderzijds kopen om te verkopen.

"Geld als geld en geld als kapitaal onderscheiden zich aanvankelijk slechts door het verschil in hun vorm van circulatie.

De directe vorm van de warencirculatie is W-G-W : omzetting van waar in geld en heromzetting van geld in waar, verkopen om te kopen. Naast deze vorm vinden we echter een andere, die zich principieel van de eerste onderscheidt : de vorm G-W-G, omzetting van geld in waar en heromzetting van waar in geld, kopen om te verkopen. Geld, dat op de laatste wijze circuleert, verandert in kapitaal, wordt kapitaal en is reeds naar zijn bestemming slechts kapitaal."
(91/161-162)

Twee opmerkingen ter verduidelijking :

1° - Kapitaal ≠ "veel geld". Bijvoorbeeld een tandarts die met zijn geld auto's, villa's, e.d. koopt is daarom nog geen kapitalist. Hij verkoopt (namelijk zijn diensten als tandarts) om te kopen. De circulatievorm is W-G-W. Maar een kleine kruidenier die maandelijks amper 20.000 fr. netto verdient, en zich geen tweede auto, geen verre vakantie, geen luxe kan veroorloven, maar waren verkoopt met de bedoeling volgende maand 25.000 fr. netto te verdienen, is daarom wel kapitalist. Hij koopt (namelijk een stock aan waren) om te verkopen. De circulatievorm is G-W-G.

2° - De twee circulatievormen zijn in werkelijkheid moeilijk te onderscheiden, want voortdurend met elkaar verweven. Bijvoorbeeld : waarmee heeft de kruidenier zijn eerste waren gekocht ? Met geleend geld, met geërfd geld ? En het geld dat de tandarts op de bank gezet heeft, vermeerdert doordat de bank het in een G-W-G-kringloop inzet. En wat met complexe circulatieketens zoals W-G-W-G-W, waarbinnenin zowel de W-G-W- als de G-W-G-vorm voorkomt.?

In Marx' definitie is het kapitaal niet door een innerlijke kwaliteit, noch door een bepaalde kwantiteit, maar louter structureel bepaald, namelijk volgens de vorm van het circulatieproces waarin geld verschijnt.

"We moeten ons dus in de eerste plaats bezighouden met het vormverschil tussen G-W-G en W-G-W. De reële verschillen, die achter deze vormverschillen schuilgaan, zullen dan tevens te voorschijn komen."
(92/162)

"De kringloop W-G-W begint met de ene waar en wordt afgesloten met de andere waar, welke aan de sfeer van de circulatie wordt onttrokken en in de sfeer van de consumptie terecht komt. Het einddoel is de consumptie, behoeftenbevrediging, kortom : de gebruikswaarde. De kringloop G-W-G daarentegen gaat uit van het geld en komt tenslotte bij het geld terug. De voornaamste drijfveer, het uiteindelijke doel, is hier dus de ruilwaarde zelf." (93/164)

Bij W-G-W is de aard van de geruilde produkten van betekenis.

"Bij de eenvoudige warencirculatie hebben de beide uiterste termen dezelfde economische vorm : zij zijn beide waren. Zij zijn ook waren van dezelfde waardegrootte. Maar zij zijn kwalitatief verschillende gebruikswaarden, bijvoorbeeld graan en kleren. De betekenis van de beweging ligt hier in de ruil van de produkten, in het uitwisselen van verschillende stoffen, waarin maatschappelijke arbeid is belichaamd." (94/164)

Bij G-W-G daarentegen telt enkel het geld en niet de bijzondere kwaliteit van de goederen.

"Bij de circulatie G-W-G ligt dit anders. Op het eerste gezicht lijkt deze beweging zonder betekenis, omdat het een tautologie is. De beide uiterste termen bezitten dezelfde economische vorm : zij zijn beide geld, dus geen kwalitatief verschillende gebruikswaarden, want het geld is juist de veranderde gedaante van de waren, in welke gedaante hun bijzondere gebruikswaarden verdwenen zijn." (94/164-165)

Aangezien het evenwel een zinloze aktiviteit zou zijn geld als doel in te zetten in een G-W-G-kringloop en enkel een even grote geldsom eruit te halen, is het eigenlijke doel hier een vergrote geldsom. Hier is het ontstaan van de meerwaarde te situeren.

"De ene som geld kan zich slechts van de andere onderscheiden door haar grootte. Het proces G-W-G heeft zijn betekenis dus niet te danken aan het kwalitatieve verschil tussen zijn uiterste termen - immers beide zijn geld -, maar slechts aan het kwantitatieve verschil. Uiteindelijk wordt er aan de circulatie meer geld onttrokken dan er aanvankelijk aan werd toegevoegd. De voor E 100 gekochte katoen wordt bijvoorbeeld weer verkocht voor E 100 + E 10 dus voor E 110. De volledige vorm van het proces is dus G-W-G', waarbij G' = G + ΔG, dat wil zeggen gelijk aan het oorspronkelijk voorgeschoten kapitaal plus een vermeerdering. Deze vermeerdering of overschot op de oorspronkelijke waarde noem ik - meerwaarde (*Mehrwert, surplus value*)."

Door de specificiteit van hun respectievelijke doelen zijn de G-W-G-circulaties principieel oneindig, terwijl de W-G-W-circulaties principieel eindig.

"De herhaling of vernieuwing van de verkoop om te kopen vindt, evenals dit proces zelve, beperking in een buiten de circulatie liggend doel : de consumptie, de bevrediging van bepaalde behoeften. Bij de koop om te verkopen daarentegen zijn begin en einde hetzelfde : geld, ruilwaarde; en daardoor alleen al kent de beweging geen einde." (95/166)

"Aan het einde van de beweging zien we het geld weer te voorschijn komen als het begin van de beweging. Het einde van iedere afzonderlijke kringloop, waarin gekocht wordt om te verkopen, vormt dus reeds op zichzelf het begin van een nieuwe kringloop." (95/166-167)

b) De G-W-G-vorm gaat aan het kapitalisme vooraf.

In een lange noot verwijst Marx naar Aristoteles, die reeds de twee circulatiewijzen van geld en de twee daarop gebaseerde types van economie heeft beschreven.

"Aristoteles stelt de chrematistiek tegenover de economie. Hij gaat uit van de economie. Voor zover de economie de kunst is om in het onderhoud te voorzien, is zij beperkt tot het verkrijgen van goederen, die noodzakelijk zijn voor het leven of voor het huishouden of die nuttig zijn voor de staat. 'De ware rijkdom bestaat uit dergelijke gebruikswaarden; want de voor een goed leven noodzakelijke omvang van dit soort bezit is niet onbeperkt. Er bestaat echter een tweede soort kunst om in het onderhoud te voorzien, die men bij voorkeur en terecht chrematistiek noemt, volgens welke er geen beperkingen schijnen te bestaan aan rijkdom en bezit. De warenhandel (de door Aristoteles gebruikte term betekent letterlijk kleinhandel en hij gebruikt deze term, omdat in die handel de gebruikswaarde overheerst - M.) behoort van nature niet tot de chrematistiek, want hier heeft de ruil slechts betrekking op hetgeen zij zelf (koper en verkoper) nodig hebben.' Daarom, zo verklaart Aristoteles verder, was de ruilhandel de oorspronkelijke vorm van de warenhandel, maar door de uitbreiding van de directe ruil ontstond noodzakelijkerwijs het geld. Door de ontdekking van het geld moest de ruilhandel zich wel ontwikkelen tot warenhandel en deze werd in strijd met de oorspronkelijke tendentie, gewijzigd in chrematistiek, de kunst om geld te maken. De chrematistiek nu onderscheidt zich van de economie doordat 'voor de chrematistiek de circulatie de bron van rijkdom is. Zij schijnt om het geld te draaien, want het geld is het begin en het einde van dit soort ruil. Daarom is ook de rijkdom, zoals deze door de chrematistiek wordt nagestreefd, onbegrensd. Dit evenals iedere kunst, die geen middel tot doel maar doel op zichzelf is, in haar streven onbegrensd is, omdat zij steeds tracht het einddoel meer te benaderen, terwijl de kunst, die slechts middel tot doel is, niet onbegrensd is, aangezien het doel zelf de grens aangeeft; daarom kent de chrematistiek dan ook geen beperking van haar doel, maar is haar doel de absolute verrijking. De economie heeft wél, de chrematistiek heeft geen grens... de eerste heeft iets anders tot doel dan het geld, de andere heeft de vermeerdering van het geld tot doel... De verwarring van deze twee vormen, die in elkaar grijpen, heeft er toe geleid dat sommigen het instandhouden en het vermeerderen van het geld tot in het oneindige als het uiteindelijke doel van de economie beschouwen.' Aristoteles, *De Republica*, Lib.I, cap. 8 en 9 passim; vertaald naar de editie van Bekker." (95-96, noot 6/ 167, noot 6)

De typische kenmerken van de G-W-G-vorm vinden we bij Aristoteles reeds beschreven. Hij heeft ongetwijfeld zelf de G-W-G-vorm aan het werk gezien. Nochtans noemen we de economie van de Griekse samenleving van zijn tijd niet kapitalistisch. Het kapitalisme is niet gegeven met de G-W-G-vorm, die steeds al voorkomt van zolang er systematische ruil plaatsvindt in een economie. Wel valt het kapitalisme systematisch terug op de G-W-G-vorm als het geëigende mechanisme van de kapitaalsaccumulatie, dienstbaar voor de uitwerking van zijn eigen principe : produktie omwille van de produktie.

c) de veralgemeende G-W-G-vorm als kenmerk van een speleconomie

Als we 'spel' mogen definiëren als de omdraaiing van de verhouding tussen doel en middel, waarbij het doel herleid wordt tot louter voorwendsel voor de omgang met middelen, dan maakt het kapitalisme, dat systematisch op de G-W-G-vorm teruggrijpt, het spel tot het principe van de economie.

Waar in de eenvoudige koopwarencirculatie geld dienst doet als middel tussen (zich in iemands bezit bevindende) waren en (te verwerven) waren als gebruikswaarden, d.w.z. dienstig voor de behoeftenbevrediging, daar wordt in de kapitalistische veralgemeende wareneconomie (beheerst door de G-W-G-vorm) de geldvermeerderende geldcirculatie tot doel, terwijl de koopwaar, normaal bestemd voor de behoeftenbevrediging, tot middel gedegradeerd wordt.

"De eenvoudige warencirculatie - verkopen om te kopen - dient als middel tot een einddoel, dat buiten de circulatie ligt : de toeëigening van gebruikswaarden, de bevrediging van behoeften. De circulatie van het geld als kapitaal is daarentegen doel op zichzelf, want de vermeerdering van de waarde kan slechts plaatsvinden binnen deze steeds hernieuwde beweging. De beweging van het kapitaal is derhalve onbeperkt." (95/167)

Marx wijst zelf in een noot op de spelvorm van de kapitalistische circulatiewijze :

"Ofschoon Corbet niet ziet dat G-G, geld ruilen tegen geld, niet slechts de kenmerkende vorm is van de circulatie van het handelskapitaal, maar van ieder kapitaal, geeft hij tenminste toe dat deze vorm van handel, de speculatie, de vorm van het spel bezit(...)" (94, noot 4/ 165, noot 4)

(Vóór Marx hadden reeds *Blaise Pascal* (1623-1662) en *Johann Gottlieb Fichte* (1762-1814) het kapitalisme als speleconomie gekarakteriseerd. Cf. de desbetreffende hoofdstukken in de *Kritiek der grondslagen van onze tijd*.)

d) het motief van de kapitalistische produktiewijze

Als de omdraaiing van de doel-middel-verhouding inderdaad beschouwd moet worden als wezenlijk kenmerk van het kapitalisme, dan ligt daaraan een zelfde motief ten grondslag als in filosofische en wetenschappelijke kennisprogramma's.

Produktie om de produktie wordt hiermee gerechtvaardigd, dat het de beste weg is om aan de behoeftenbevrediging te voldoen. Een produktiewijze die systematisch de behoeftenbevrediging als onmiddellijk doel miskent, levert de beste garantie voor een optimale behoeftenbevrediging. Dat is de mening van de liberale ideologen, die argumenteren dat niemand met een auto zou rijden, indien er geen kapitalisten waren, omdat niemand ze dan zou willen produceren.

Maar dat is ook de mening van Marx, die in het kapitalisme een noodzakelijke voorwaarde ziet voor de mogelijkheid van een menselijke, socialistische samenleving.

Het verschil tussen de liberalen en Marx is dat volgens de eersten kapitalisme en behoeftenbevrediging heel goed samengaan, terwijl Marx - terecht - gelooft dat het kapitalisme steeds ten koste van de behoeftenbevrediging functioneert, - maar dan wel om ondertussen de voorwaarden te scheppen van een hogere maatschappijvorm, waarin de behoeften wél ten volle bevredigd zullen worden.

De kapitalist als kapitalist doet daarbij dienst als de subjectieve wil van het objectieve mechanisme van kapitaalsaccumulatie.

"De objectieve inhoud van deze circulatie - de waardevermeerdering - is zijn subjectief doel en slechts voor zover de groeiende toeëigening van abstracte rijkdom de enige motiverende kracht van zijn handelingen is, vervult hij de functie van kapitalist, van verpersoonlijkt, met wil en bewustzijn uitgerust kapitaal. Daarom moet men de gebruikswaarde nooit beschouwen als het directe doel van de kapitalist; evenmin is de winst van de afzonderlijke transactie zijn doel, maar de onafgebroken beweging van het maken van winst." (96/167-168)

"Als fanaticus van de vergroting van de waarde dwingt hij meedogenloos de mensheid tot productie om der wille van de productie, dus tot een ontwikkeling van de maatschappelijke productiviteit en tot schepping van die materiële productievoorwaarden, die de enige zijn welke de reële basis kunnen vormen van een hogere maatschappijvorm, waarvan het grondbeginsel de volledige en vrije ontwikkeling van ieder individu is." (455-456/618)

In die hogere maatschappijvorm zal de arbeid in functie van externe doeleinden (behoeftenbevrediging) geminimaliseerd zijn, en zal de mens vrijelijk, 'spelend', zijn creatieve activiteiten kunnen ontplooiën. Ook hier grijpt Marx terug op een onderscheid dat reeds door Aristoteles gemaakt werd : tussen enerzijds ἔργον (ergon = werk), als werk dat gericht is op een extern doel, en anderzijds ἐνεργεῖα (energeia = activiteit), als doel op zichzelf.

"Energeia" is het Aristoteliaanse en Marxiaanse levensideaal.

De kapitalistische produktie om de produktie lijkt de economische uitwerking te zijn van een cultuur- en levensideaal dat de Westerse mens sinds de Oudheid ononderbroken heeft beheerst en dat op het vlak van de wetenschappen de vorm heeft aangenomen van een theoretische kennis om de kennis.

e) Recapitulerend

Kapitaal onderscheidt zich van gewoon geld door een verschil in circulatiewijze. Beide circulatievormen zijn wellicht op zichzelf niets onnatuurlijks; ze komen doorgaans onderling verstrengeld voor. Wellicht bestaat kapitaal al van zolang er systematische ruil bestaat. De verhouding binnen de economie blijft normaal, zolang W, de koopwaar die als gebruiksgoed geconsumeerd wordt, het eindpunt van de circulaties is.

Maar een tegenstelling ontstaat, wanneer G, en meer bepaald een voortdurende geldvermeerdering, als einddoel alles begint te domineren. Dat is het punt waar het ideaal van de produktie omwille van de produktie de G-W-G-vorm aangrijpt als het mechanisme om het proces van kapitaalsaccumulatie te realiseren.

Als wij dat mechanisme in zijn materiële gestalte duiden, dan zien we hoe de produktie van kapitaalsgoederen primeert boven de produktie van gebruiksgoederen, en hoe zelfs deze gedegradeerd worden tot aanleiding voor de ontwikkeling van de kapitaalsgoederenproduktie (d.m.v. ingebouwde slijtage of d.m.v. technische veroudering).

2. De kapitalistische uitbuiting volgens Marx

In § 1 van het vierde hoofdstuk heeft Marx de schepping van de meerwaarde als de enige zin van de in de kapitalistische produktiewijze dominante en veralgemeende circulatievorm G-W-G aangeduid.

Hij moet nu nog tonen op welke manier die meerwaarde geproduceerd wordt en waar zij haar oorsprong vindt.

Dat gebeurt in hoofdstuk IV, § 3, en in hoofdstuk V, § 2.

a) de menselijke arbeidskracht als bron van de meerwaarde

Marx begint met aan te duiden waar de meerwaarde *niet* ontstaat. Zij ontspringt niet uit het geld zelf,

"immers als koopmiddel en als betaalmiddel realiseert het slechts de prijs van de waar, welke met het geld wordt gekocht of betaald, terwijl het - indien het zijn eigen vorm handhaaft - versteent tot een fossiel van onveranderlijke waardegrootte." (107/181)

Evenmin ontstaat ze uit de omzetting van W in G,

"want door deze handeling wordt de waar slechts uit haar natuurlijke vorm weer omgezet in de geldvorm." (107/181)

Dus moet de waardevermeerdering ontspruiten aan de waar die bij de eerste handeling wordt gekocht, zij het niet aan haar waarde, vermits het goed tegen zijn werkelijke waarde gekocht wordt.

"De verandering kan dus slechts ontstaan uit haar gebruikswaarde als zodanig, dat wil zeggen uit haar verbruik." (107/181)

Het ontstaan van de meerwaarde valt dus niet te situeren in de circulatiesfeer, maar in de produktie-sfeer. Bovendien wordt (meer)waarde geproduceerd door een andere waar te consumeren.

"En op de markt vindt de geldbezitter een dergelijke bijzondere waar : het arbeidsvermogen of de arbeidskracht." (107/181)

Marx definieert aansluitend die arbeidskracht :

"Onder arbeidskracht of arbeidsvermogen verstaan wij het geheel van de lichamelijke en geestelijke bekwaamheden, welke bestaan in het lichaam, in de levende persoonlijkheid van een mens en die hij gebruikt zo vaak hij een of andere gebruikswaarde voortbrengt." (107/181)

Opmerking 1 : Is menselijke arbeidskracht de enige koopwaar die meerwaarde produceert ? Doet niet elke machine dat evenzeer ? Dat is geen zekerheid; het is een vraag, maar tegelijk een opwerping, voor zover Marx niet aangetoond heeft (eerder dan enkel gesteld) dat menselijke arbeidskracht de enige bron van meerwaarde is.

b) de 'vrije' arbeider als voorwaarde voor kapitalistische meerwaardevorming

Marx vervolgt met de aanduiding van een voorwaarde die volgens hem onontbeerlijk is voor de vorming van meerwaarde.

"Voor de omzetting van geld in kapitaal moet de geldbezitter op de warenmarkt dus de vrije arbeider aantreffen; vrij in de dubbele betekenis dat hij als vrij man beschikt over zijn arbeidskracht als zijn waar en dat hij, anderzijds, geen andere waren te koop heeft, geheel en al vrij is van alle zaken, die voor de verwezenlijking van zijn arbeidskracht noodzakelijk zijn." (109/183)

Enkel wie juridisch vrij is, *kan* zijn arbeidskracht als een waar op de markt verkopen. Enkel wie zelf niet beschikt over de noodzakelijke produktiemiddelen om zijn arbeidskracht te exploiteren, *zal* zijn arbeidsvermogen als een waar op de markt verkopen.

In hoofdstuk 24. *De zogenaamde oorspronkelijke accumulatie*, dat handelt over de historische oorsprong van het kapitaal, beschrijft Marx de gewelddadige methoden waarmee dit proletariaat van 'vrije' arbeiders gecreëerd is geworden. Hij heeft het in de eerste plaats over Engeland, waar dit proces in zijn meest klassieke vorm heeft plaatsgevonden.

"De onteigening van de grond van de producenten op het platteland, van de boeren, vormt de basis van het gehele proces." (557/744)

Vlaanderen heeft zelfs de eer daarbij in Engeland een niet onaanzienlijke rol gespeeld te hebben :

"De directe stoot hiertoe werd in Engeland voornamelijk gegeven door het opbloeien van de wolmanufactuur in Vlaanderen en door de daarmee gepaard gaande stijging van de wolprijs. Door de grote feodale oorlogen was de oude feodale adel vernietigd; de nieuwe feodale adel was een kind van zijn tijd, voor wie geld de macht van alle machten was. Omzetting van akkers in schaapsweiden werd dus het parool." (559/746)

Daartoe werden sytematisch tot de meest grove en gewelddadige middelen ingezet, om de plattelandsbevolking te onteigenen en van haar akkers te verjagen. Daardoor kwamen de akkers vrij om als weiden ingeschakeld te worden in dienst van de wolindustrie. En tegelijk kwam daardoor een enorme massa mensen zonder land, dus zonder bestaansmiddelen te staan, die daardoor verplicht waren om als 'vrije' arbeiders in loondienst te gaan werken.

Marx hecht nogal wat belang aan de verschijning van de 'vrije' arbeider op de markt. Hij duidt haar zelfs aan als het begin van een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis.

"Het volgt niet uit de natuur dat aan de ene kant geld- en warenbezitters staan en aan de andere kant zij, die niets anders bezitten dan hun eigen arbeidskracht." (109/183)

"Het kapitaal ontstaat slechts daar, waar de bezitter van productie- en bestaansmiddelen de vrije arbeider op de markt aantreft als verkoper van zijn arbeidskracht; deze ene historische voorwaarde omvat een wereldgeschiedenis. Het verschijnen van het kapitaal kondigt derhalve een nieuw tijdperk aan in het maatschappelijk productieproces." (110/184)

c) de waardebepaling van de waar "arbeidskracht"

"De waarde van de arbeidskracht wordt, evenals de waarde van iedere andere waar, bepaald door de voor de productie - dus ook voor de reproductie - van dit specifieke artikel noodzakelijke arbeidstijd." (110/184)

Concreter beschouwd, wordt de waarde van de arbeidskracht dus bepaald door de kosten, d.w.z. de arbeidstijd nodig voor de productie van de levensmiddelen die de arbeider en zijn gezin in leven moeten houden en die na zijn dagtaak zijn uitgeput arbeidsvermogen moeten vernieuwen. Ook de eventuele opleidingskosten die nodig zouden zijn voor een bepaald werk, bepalen mee de waarde van de arbeidskracht.

Marx geeft zelf toe dat het niveau van de levenskosten nogal wat kan variëren (door allerhande factoren van natuurlijke, historische en zedelijke aard, zoals het klimaat, het beschavingsniveau, de gewoonten, de druk van de arbeidersbeweging), maar laat die niet doorwegen in vergelijking met de 'zuivere' produktiekosten van de arbeidskracht.

"In tegenstelling tot de andere waren bezit de waardebepaling van de arbeidskracht dus een historisch en een zedelijk element. Voor een bepaald land en in een bepaalde periode echter is de gemiddelde omvang van de noodzakelijke middelen van bestaan gegeven."

Opmerking 2 : Worden niet de zogenaamde arbeidskosten (die zich in het loon uitdrukken) niet enkel en alleen door de (re)produktiekosten van de arbeidskracht bepaald, maar evenzeer door de noodzaak van de kapitalisten om hun produkten ook verkocht te krijgen ? Het valt moeilijk te aanvaarden dat het loonpeil zich werkelijk zou herleiden tot de kosten van de voor de (re)productie van de arbeidskracht noodzakelijke levensmiddelen. Er bestaan toch grote loonsverschillen (bvb. tussen het loon van een lagere bediende aan de universiteit en dat van een topmanager, die toch beiden in loondienst werken), die moeilijk toegeschreven kunnen worden aan de klimatologische, geologische of culturele omstandigheden, die Marx aanduidt als verantwoordelijk voor de loonschommelingen. Het is verder opmerkenswaard dat tegenwoordig, zelfs onder syndicalisten, de overtuiging erg verspreid is dat het kapitalisme niet zozeer onder druk van de arbeidersbeweging, maar in zijn eigen belang, namelijk om zijn produkten te kunnen afzetten, de lonen heeft verhoogd tot boven het strikt noodzakelijke voor de (re)productie van de arbeidskracht. Dat stelt een dimensie in het licht waaraan Marx systematisch voorbijgaat : het afzetprobleem.

Maar laten we Marx verder volgen in zijn bepaling van de waarde van de arbeidskracht.

"Een gedeelte van de bestaansmiddelen, zoals voor voeding, verwarming, enzovoort, wordt dagelijks verbruikt en moet dagelijks opnieuw worden vervangen. Andere bestaansmiddelen, zoals kleding, meubelen, enzovoort, worden in langere tijdsperioden versleten; zij hoeven dus pas na een langer tijdsverloop te worden vervangen. De ene soort waren moet dagelijks worden gekocht of betaald, andere soorten waren wekelijks, eens in de drie maanden, enzovoort. Hoe ook het totaal van deze uitgaven bijvoorbeeld over een jaar kan worden verdeeld, zij moeten steeds gedekt worden door het gemiddelde dagelijkse inkomen." (111-112/186)

"Stel dat in deze, voor de gemiddelde dag noodzakelijke waren 6 uur maatschappelijke arbeid is vervat, dan wordt in de arbeidsdag dagelijks een halve dag maatschappelijk gemiddelde arbeid belichaamd; anders gezegd : voor de dagelijkse productie van de arbeidskracht is een halve arbeidsdag nodig. Deze, voor haar dagelijkse productie noodzakelijke hoeveelheid arbeid, vormt de dagwaarde van de arbeidskracht; anders gezegd : de waarde van de dagelijks gereproduceerde arbeidskracht." (112/186-187)

Nu we gezien hebben hoe Marx de ruilwaarde van de arbeidskracht bepaalt, kunnen we overstappen naar de manier waarop volgens hem uit het verbruik van deze bijzondere waar meerwaarde ontstaat.

d) het valorisatieproces

"Echter de arbeid uit het verleden die in de arbeidskracht zit opgesloten en de levende arbeidskracht die zij kan presteren, haar dagelijkse kosten van onderhoud en haar dagelijkse prestatie, zijn twee totaal verschillende grootheden. De eerste bepaalt haar ruilwaarde, de tweede vormt haar gebruikswaarde." (129/207-208)

(Het dubbelkarakter van de arbeid speelt blijkbaar ook hier mee.)

"De omstandigheid dat een halve arbeidsdag nodig is om de arbeider 24 uur lang te onderhouden, verhindert hem geenszins een hele dag te werken. De waarde van de arbeidskracht en de door haar gevormde waarde in het arbeidsproces zijn dus twee verschillende grootheden. Dit waardeverschil had de kapitalist voor ogen toen hij de arbeidskracht kocht. Haar nuttige eigenschap garen of laarzen te maken was slechts een *conditio sine qua non* (noodzakelijke voorwaarde), omdat arbeid in nuttige vorm moet worden besteed indien men waarde wil vormen. Beslissend was echter de specifieke gebruikswaarde van deze waar om bron van waarde te zijn en van méér waarde dan zij zelf bezit." (129/208)

"De omstandigheid dat het dagelijkse onderhoud van de arbeidskracht slechts een halve arbeidsdag kost ondanks dat de arbeidskracht een hele arbeidsdag werkzaam kan zijn, dat dus de waarde, die door het gebruik van de arbeidskracht gedurende een dag wordt gevormd, twee keer zo groot is als haar eigen dagwaarde, is een bijzonder voordeel voor de koper, maar volstrekt geen onrecht jegens de verkoper." (129/208)

De meerwaarde ontstaat dus als het verschil tussen de waarde van de vergoeding die de arbeider krijgt voor de verkoop van zijn arbeidskracht (zijn loon), en de waarde van de producten die door het gebruik van die arbeidskracht geproduceerd worden.

Marx geeft aansluitend een voorbeeld van hoe dat proces concreet in zijn werk gaat (129-130/208-209).

Op deze visie op het valorisatieproces moet een drievoudige kritiek geleverd worden :

1° juridisch : Wie wordt hier eigenlijk uitgebuit ? Volgens Marx de arbeider. Akkoord. Maar is het niet nog meer de koper, die immers een produkt aangeboden krijgt tegen een prijs die dubbel zo groot is als wat het in feite aan de kapitalist gekost heeft ? Maar waarom spelen de arbeider en de koper dat spel dan mee ?

2° historisch : Kennelijk hebben zij zich toch niet zomaar laten doen.

Er zijn vakbonden opgericht en er zijn consumentenorganisaties opgericht. De eersten hebben door druk op de lonen, de tweeden door druk op de prijzen de marge van de kapitalistische winst sterk verengd. Maar het kapitalisme heeft ondertussen niet opgehouden te bestaan. Wat kan dit raadsel verklaren ? Misschien is het hierdoor te verklaren, dat de machines, die in toenemende mate menselijke arbeidskracht (en georganiseerde arbeiders) vervangen, zelf ook waarde opleveren, i.p.v. enkel waarde over te dragen, zoals Marx meent.

3° economisch : Volgens Marx ontstaat de uitbuiting van zodra de arbeider langer werkt dan de rijdsduur die overeenkomt met deze die nodig is om de voor hem levensnoodzakelijke producten te produceren. Maar zolang de kapitalist nog niets verkocht heeft, heeft hij toch nog niets gewonnen, heeft hij de meerwaarde, die virtueel aanwezig is, toch nog niet in werkelijke winst kunnen omzetten. Dus eigenlijk wordt de uitbuiting eerst gerealiseerd tegenover de klanten. Het wordt tijd eens na te gaan wat Marx over dat afzetprobleem zegt.

3. Het afzetprobleem

a) Marx kent wel problemen i.v.m. de afzet, maar geen afzetprobleem

§ 5 van het 24ste hoofdstuk is de enige plaats in *Kapital I*, waar Marx over de afzet spreekt.

Opvallend daarbij is dat hij dat van meetaf aan doet in "markt"-termen. De afzet van produkten vindt plaats op de markt. Die markt komt tot stand in dezelfde beweging als deze die de 'vrije' arbeiders doet ontstaan.

"De onteigening en verjaging van een deel van de plattelandsbevolking maakt tegelijk met de arbeiders niet alleen hun bestaansmiddelen en hun arbeidsmateriaal vrij voor het industriële kapitaal, maar scheidt bovendien de binnenlandse markt. Inderdaad, de gebeurtenissen waardoor de kleine boeren loonarbeiders worden en hun bestaansmiddelen en arbeidsmiddelen worden veranderd in de stoffelijke bestanddelen van het kapitaal, scheppen tegelijkertijd voor dit kapitaal de binnenlandse markt. Voordien maakte en bewerkte het boerengezin de grondstoffen, die ze daarna voor het grootste deel zelf verbruikten. Deze grondstoffen en levensmiddelen zijn nu waren geworden; zij worden verkocht door de grote pachter, die er in de manufacturen een markt voor vindt. Garen, linnen, stoffen van grove wol - zaken, waarvoor de grondstoffen binnen het bereik van ieder boerengezin lagen en voor eigen gebruik werden gesponnen en geweven - worden hun manufactuurartikelen, waarvoor juist het platteland de afzetmarkt vormt. De talrijke, verspreide afnemers - vroeger door een groot aantal kleine, voor eigen rekening werkende producenten van goederen voorzien - worden nu geconcentreerd in één grote, door het industriële kapitaal van goederen voorziene markt. Zo gaat met de onteigening van de vroeger zelfstandige boeren en met hun losscheuring van de productiemiddelen de vernietiging van de plattelandindustrie als nevenbedrijf gepaard: het scheidingsproces tussen manufactuur en landbouw. En alleen de vernietiging van de huisindustrie op het platteland kan de binnenlandse markt van een land die grootte en bestendigheid geven, die men voor de kapitalistische productiewijze nodig heeft." (583/775-776)

Dat is perfect.begrijpelijk : voorheen produceerden ze voor zichzelf, nu produceren ze voor een ander en zijn gedwongen te consumeren wat ze kopen van een ander.

Maar toch klopt er iets niet.

Volgens Marx bestond de uitbuiting toch hierin dat de arbeiders als loon niet het equivalent ontvangen van de waarde van hetgeen zij op een dag geproduceerd hebben, maar wel van de waarde van de levensmiddelen die zij nodig hebben om in staat te zijn één dag te produceren. Maar dan kan die globale loonsom toch niet de koopkracht leveren die nodig zou zijn om het hele produkttotaal te kopen; in Marx' voorbeeld is het loon van de arbeider half zo groot als de prijs van de produkten ! Trekken we de zaak consequent door, dan houdt dat in, dat de kapitalist strikt genomen, om alles te verkopen, geen meerwaarde meer zou mogen toeëigenen, maar de arbeiders een loon zou moeten geven dat overeenstemt met de waarde van wat zij effectief geproduceerd hebben. Maar dat zou regelrecht in tegenstrijd zijn met zijn eigen bestaansreden, namelijk de kapitaalsaccumulatie te bevorderen. Koopkrachthoging is dan ook een oplossing die in werkelijkheid niet plaatsvindt, in weerwil van wat vele syndicalisten vandaag geloven. Zij vindt wel schijnbaar plaats, maar dan gaat het eigenlijk om een verschuiving van de last, hetzij op de rug van andere bevolkingsgroepen (bvb. koopkracht-

verhoging in de industrielanden door een meer systematische uitbuiting van de ontwikkelingslanden), hetzij naar de toekomst toe (bvb. de massale kredieten, dus schuldenlasten, die aan de Derde Wereld toegestaan zijn door de grote internationale financiële instellingen).

Een passage uit hoofdstuk 15 van *Kapitaal III* toont dat Marx wel beseftte dat er iets schortte i.v.m. de afzet.

"Van zodra de uit te persen meerarbeid in waren geobjectiveerd is, is de meerwaarde geproduceerd. Maar met deze produktie van de meerwaarde is enkel de eerste handeling van het kapitalistische produktieproces, van het directe produktieproces beëindigd. Het kapitaal heeft zoënzoveel onbetaalde arbeid opgezogen." (MEW 25, p. 254)

"Nu komt de tweede handeling van het proces. De gehele warenmassa, het totaalprodukt, zowel het deel dat het constante en variabele kapitaal vervangt, als dat wat de meerwaarde voorstelt, moet verkocht worden." (MEW 25, p. 254)

Dat meerwaarde geproduceerd wordt, betekent niet automatisch dat de kapitalist die dan ook effectief realiseert, d.w.z. in winst omzet. Wanneer de kapitalist moet verkopen tegen prijzen die onder de produktiekosten liggen, dan is de arbeider wel uitgebuit, maar is deze uitbuiting niet gerealiseerd voor de kapitalist.

"De voorwaarden van de directe uitbuiting en die van haar realisatie zijn niet identiek." (MEW 25, p. 254)

Meer nog, zij zijn verbonden met in het kapitalisme werkzame tendensen, die zich in een tegengestelde zin ontwikkelen. Enerzijds is er de tendens die het inkomen van de massa van de bevolking tegen het levensminimum gedrukt houdt. Anderzijds is er de accumulatie-drift van het kapitaal, die, om aan de gevolgen van de tendentiële daling van de winstrata (d.i. de verhouding van de gemaakte winst tot het daartoe geïnvesteerde kapitaal) te ontsnappen, gedwongen is steeds meer te produceren, - dus meer af te zetten. Maar door de wijziging in de organische samenstelling van het kapitaal (d.i. de verhouding van het constante tot het variabele kapitaal) worden relatief steeds minder arbeiders ingezet (en dus betaald) voor eenzelfde produktie of wordt steeds meer geproduceerd door evenveel arbeiders. In beide gevallen is er relatief minder koopkracht.

Marx stelt een contradictie vast, maar laat het daarbij. Het enige wat hij doet is stellen dat volgens hem onvermijdelijk een jacht moet plaatsvinden naar steeds nieuwe markten buiten de eigen, interne markt.

"De interne tegenspraak tracht zich op te heffen door de uitdeining van het externe terrein van de produktie." (MEW 25, p. 255)

Maar niets over de implicaties daarvan.
Wie die implicaties wel behandeld heeft, is Lenin geweest.

b) de leninistische visie op het afzetprobleem : het imperialisme

In zijn hoogst interessant en nog steeds actueel werk *Het imperialisme als het hoogste stadium van het kapitalisme* (1916), heeft Lenin voornamelijk twee nieuwe perspectieven uitgewerkt : 1° de verovering van kolonies door de industrielanden als een economische noodzaak voor de instandhouding en verdere ontwikkeling van het kapitalisme, en 2° de

beklemtoning van de groeiende rol van het financieekapitaal in vergelijking met het industriekapitaal (en de aanduiding van verschillende vormen van imperialisme : politieke tegenover financiëel-economische kolonisatie).

De kolonies vervullen de dubbele functie van leveranciers van goedkope grondstoffen, energie en/of arbeidskrachten en van externe afzetgebieden voor de produkten van de poederlanden. Lenin noemde Engeland, Frankrijk, België, Duitsland als voorbeelden van 'politieke' kolonisatoren. Hij heeft een gewelddadige kolonisatiestrijd binnen Europa voorspeld (Hitler heeft die voorspelling waargemaakt met zijn annexatiepolitiek t.a.v. Oost-Europa). Zijn ideeën over financiële kolonisatie zijn vandaag bewaarheid onder de vorm van de enorme schuldenlast van de ontwikkelingslanden. Ook de nieuwe opsplitsing van de arbeidersklasse in een arbeidersaristocratie (volledig ingebed in het kapitalistisch systeem) en de uitgestotenen (ongeschoolden, werklozen, Vierde Wereld) heeft hij voorzien.

Maar dat zijn post-marxistische analyses.

Marx zelf beschouwde een afzetprobleem niet van zo dringende aard, dat het voor hem de moeite loonde er diep op in te gaan. Hij veronderstelde het kapitalisme zonder afzetprobleem.

En op een bepaalde manier had hij niet helemaal ongelijk.

c) Marx' ironische gelijk : er hoeft geen afzetprobleem te zijn ;

Marx' tekortkoming m.b.t. het afzetprobleem is niettemin speculatief heel interessant. Een economie zonder afzet is namelijk helemaal niet zo denkbeeldig.

De 'piramide-economie' : Aan de piramides, aan de Chinese muur, aan de kathedralen hebben 100.000den gewerkt tegen een overlevingsminimum. Daar was geen afzetprobleem : de piramides, de muur, de kathedralen moesten niet nog eens verkocht worden.

De staatseconomie (als systeem staatsocialisme of staatskapitalisme) : De bouw van een kerncentrale of van een staalfabriek in de Sovjetunie (door arbeiders die tegen een minimumloon tewerkgesteld kunnen worden), de produktie van het grootste deel van de 'high tech' in de Verenigde Staten, is staatsaangelegenheid. De opbrengst van de produktie gaat telkens naar de staat; er moet niets afgezet worden op de markt.

In zijn *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* heeft Engels het staatskapitalisme uitdrukkelijk als mogelijkheid voorzien. Hij zag het als de doortrekking van reeds in zijn tijd werkzame tendensen binnen het kapitalisme in de richting van een socialisering. Hij wees op de trustvorming, de kartels, de Naamloze Vennootschappen, en de toenemende rol van de staat als officiële representant van de kapitalistische maatschappij.

"Alle maatschappelijke functies van de kapitalist worden nu door bezoldigden vervuld." (MEW 19, p. 221)

Toch hebben we nog met kapitalisme te maken en toch vindt er nog uitbuiting plaats.

"Maar noch de verandering in aandelenmaatschappijen en trusts, noch deze in staatseigendom, heft de kapitaaleigenschap van de produktieve krachten op." (MEW 19, p. 222)

"De kapitaalsverhouding wordt niet opgeheven, zij wordt veeleer

op de spits gedreven." (MEW 19, p. 222)

Engels geeft hiermee een interessante aanwijzing : we kunnen ons een kapitalistische maatschappij voorstellen, waarin de antagonistische-kapitaalsverhouding (tussen kapitaal en arbeid) op de spits gedreven is, en waarin meerwaarde gerealiseerd is van zodra zij geproduceerd wordt.

Uitbuiting heeft dus niet per se afzet nodig om gerealiseerd te worden (wat wel de mening van Marx was). Zij kan op een andere manier geduid worden dan vanuit de produktie en realisatie van meerwaarde.

4. De kapitalistische uitbuiting geduid vanuit het wezen van het kapitalisme

a) kapitalistische uitbuiting als irrationele ontwikkeling van het produktie-apparaat

Het kapitalisme is een economisch systeem waar onder het motto van de produktie om de produktie de economische doelmatigheidsverhouding op haar kop is gezet. Doel en middel zijn in elkaars plaats getreden. De concrete behoeftenbevrediging, het natuurlijke doel van elke economie, is herleid tot aanleiding voor de ontwikkeling van de middelen van de economie : de machinerie, het produktie-apparaat, de technologie. Dat berust op een verkeerde redenering : uit het feit dat zonder produktie-apparaat geen behoeftenbevrediging mogelijk is, wordt besloten dat de ontwikkeling van het produktie-apparaat automatisch nuttig is voor de behoeftenbevrediging. Daarbij wordt vergeten dat op zichzelf werktuigen altijd een verliespost zijn, zodat bestendig de vraag naar de verhouding gesteld moet worden. De ontwikkeling van nieuwe technologie die doelloos enkel de produktie wil verhogen, moet tot massale werkloosheid en/of een daling van de koopkracht leiden. De eigenlijke uitbuiting bestaat erin, mensen te laten werken, rijkdommen van de aarde te exploiteren, technieken te ontwikkelen en toe te passen, op een *overbodige* wijze, *want* om onbruikbare dingen te maken. Die onbruikbare dingen zijn op de eerste plaats het produktie-apparaat zelf, voorzover (en niet verder, maar dan wel degelijk voor zover) het niet in verhouding staat tot de behoeftenbevrediging waartoe het *slechts* een middel is, dat op zichzelf steeds een economische verliespost betekent.

b) het produktivisme van Marx en Engels

Marx en Engels hebben deze economische verhouding systematisch miskend. Zij verdedigden de produktivistische ideologie van de produktie om de produktie en de onbepaalde ontwikkeling van de produktiekrachten als automatisch nuttig voor de behoeftenbevrediging. (Wel was Engels daarin radicaler dan Marx, die zich overigens desbetreffend voorzichtiger uitgedrukt heeft in het door hemzelf gepubliceerde *Kapital I* dan in het door Engels uitgegeven *Kapital III*).

Voor een illustratie in de teksten van Marx' en Engels' produktivistische neigingen, zij verwezen naar twee eerder aangehaalde citaten (cf. supra, pp. 37 én 38): MEW 25, p. 260 voor Marx en MEW 19, p. 225 voor Engels.

c) Marx' analyse van het arbeidsproces

"Het gebruik van de arbeidskracht is de arbeid zelf. De koper van de arbeidskracht consumeert de arbeidskracht door haar verkoper te laten werken. De laatste wordt hierdoor in feite een arbeidskracht, hetgeen hij voordien slechts in potentie was. Om zijn arbeid in waren om te zetten moet hij die arbeid in de eerste plaats in gebruikswaarden omzetten. De kapitalist laat de arbeider dus een bijzondere gebruikswaarde, een bepaald artikel, voortbrengen. De algemene aard van de productie van gebruikswaarden of goederen ondergaat geen verandering door de omstandigheid, dat die productie ten bate van de kapitalist en onder diens toezicht plaatsvindt." (116/192)

Zou het werkelijk niets veranderen aan de natuur van de goederen, dat het kapitalisme tot doel heeft ruilwaarde te vermeerderen i.p.v. gebruikswaarde te produceren (cf. de ingebouwde slijtage) ?

"De arbeid is in de eerste plaats een proces dat tussen mens en natuur plaatsvindt; een proces, waarbij de mens zijn stofwisseling met de natuur door middel van zijn eigen activiteit tot stand brengt, regelt en controleert. Hij treedt tegenover de natuurstof zelf als een natuurmacht op. De bij zijn lichaam behorende natuurkrachten, armen en benen, hoofd en handen, stelt hij in beweging om zich de natuurstof toe te eigenen in een vorm, die bruikbaar is voor zijn eigen leven. Door zodoende de natuur rondom hem te bewerken en te veranderen, verandert hij tegelijkertijd zijn eigen aard. Hij brengt de sluimerende, potentiële krachten tot ontwikkeling en hij onderwerpt het spel van deze krachten aan zijn eigen wil. We houden ons hier niet bezig met de eerste dierlijke, instinctmatige vormen van arbeid. Er ligt een onmetelijke lengte van dagen tussen de toestand, waarin de arbeider op de warenmarkt optreedt als verkoper van zijn eigen arbeidskracht en de toestand, waarin de menselijke arbeid zich nog niet ontdaan had van zijn eerste, instinctmatige vorm. We gaan uit van een vorm van arbeid, zoals deze uitsluitend bij de mensen voorkomt. Een spin verricht werkzaamheden, die lijken op die van een wever; een bij doet bij het bouwen van zijn honingraat menig menselijke architect beschaamd staan. De slechtste architect onderscheidt zich echter al direct van de beste bij doordat hij de cellen in zijn gedachten heeft gebouwd voordat hij ze in werkelijkheid vormde. Aan het einde van een arbeidsproces komt een resultaat te voorschijn, dat van het begin af aan in de fantasie van de arbeider, dus ideëel reeds aanwezig was. Niet alleen dat hij een vormverandering van het natuurlijke tot stand brengt, hij realiseert in het natuurlijke tevens zijn doel, een doel dat hij kent, dat als een wet zijn wijze van handelen bepaalt en waaraan hij zijn wil moet onderwerpen. En deze onderwerping is niet een op zichzelf staande handeling. Behalve de inspanning van de organen, die werken, is voor de gehele duur van de arbeid de aanwezigheid van de doelbewuste wil - die zich als oplettendheid manifesteert - nodig en dit des te meer naarmate die arbeid door zijn inhoud en door de wijze van uitvoering de arbeider minder boeit, hij dus minder van zijn arbeid geniet als spel van zijn eigen lichamelijke en geestelijke krachten." (116-117/192-193)

Wezenlijk voor de menselijke arbeid is zijn doelmatigheid. Volgens Marx zelf is het kapitalisme puur besteden van arbeidskracht, ongeacht het doelmatigheidskarakter (d.w.z. niet-menselijke arbeid). Het doel is vervangen door succes : er wordt maar op los geproduceerd en wat eruit volgt (the success that succeeds) wordt a priori verondersteld goed, doelmatig, te zijn. (Vandaar ook de systematische

overproduktie, het afzetprobleem, de noodzaak van reclame).

"De enkelvoudige factoren van het arbeidsproces zijn : de doelmatige werkzaamheid of de arbeid zelve; het voorwerp van de arbeid; het middel van de arbeid." (117/193)

We slaan de bespreking van het arbeidsobject, de natuur, over en vervolgen met het arbeidsmiddel :

"Het arbeidsmiddel is een ding of een samenstel van dingen, dat door de arbeider tussen zichzelf en het arbeidsvoorwerp wordt geschoven en dat als geleider van zijn activiteit tegenover dat voorwerp dient." (117/194)

Deze karakterisering van het arbeidsmiddel als *tussenschakel* laat toe van de nutteloosheid van het arbeidsmiddel *op zichzelf* te spreken.

"Hij maakt gebruik van de mechanische, fysische en chemische eigenschappen van de dingen ten einde ze als machtsmiddelen in overeenstemming met zijn doel op andere zaken toe te passen. Afgezien van de toeëigening van bestaansmiddelen die reeds kant en klaar zijn (bijvoorbeeld vruchten), waarbij de eigen lichaamsorganen van de arbeider als arbeidsmiddel dienst doen, is het voorwerp, waarvan de arbeider zich rechtstreeks meester maakt, geen arbeidsvoorwerp, maar arbeidsmiddel. Op deze wijze wordt de natuur zelf orgaan van zijn activiteit, een orgaan dat hij aan zijn eigen lichaamsorganen toevoegt, waardoor - ondanks de bijbel - zijn natuurlijke gedaante wordt vergroot. Zoals de aarde zijn oorspronkelijke provisiekamer is, is zij ook zijn oorspronkelijk magazijn van arbeidsmiddelen. De aarde levert hem bijvoorbeeld de steen, waarmee hij gooit, wrijft, perst, snijdt, enzovoort. De aarde zelf is een arbeidsmiddel, hoewel, wil zij als arbeidsmiddel in de landbouw dienst doen, een hele reeks andere arbeidsmiddelen én een reeds betrekkelijk hoge graad van ontwikkeling van de arbeidskracht worden verondersteld aanwezig te zijn. Zodra het arbeidsproces ook maar enigszins ontwikkeld is, zijn reeds bewerkte arbeidsmiddelen nodig. In de oudste mensenhollen vinden we uit steen vervaardigde werktuigen en wapens. Naast bewerkt steen, hout, been en schelpen speelt in het begin van de geschiedenis der mensheid het getemde - dus zelf reeds door arbeid veranderde - en geteelde dier de belangrijkste rol als arbeidsmiddel. Het gebruik en de schepping van arbeidsmiddelen kenmerken - hoewel in de kiem reeds eigen aan bepaalde diersoorten - het specifiek menselijke arbeidsproces; daarom definieert Franklin de mens als *a toolmaking animal*, een dier dat werktuigen maakt." (117-118/194)

Elke produktie begint met de produktie van werktuigen.

De 'boom' van de 'Golden Sixties' was maar mogelijk doordat een belangrijk element van het werktuigen-apparaat, de energie, nagenoeg gratis was. Misschien moeten we de crisis als normaaltoestand beschouwen en als de zogenaamde normale toestand een om een verklaring vragende uitzonderingssituatie, waarin de illusie mogelijk wordt dat de mens geen produktiewezen is.

"Dezelfde betekenis, die de overblijfselen van de beenderen bezitten voor de kennis van de uitgestorven diersoorten, bezitten de overblijfselen van de arbeidsmiddelen voor de beoordeling van verdwenen economische maatschappijvormen. De economische tijdperken onderscheiden zich onderling niet door wat gemaakt werd, maar hoe, met welke arbeidsmiddelen gewerkt werd." (118/194-195)

Maar kunnen het "wat" en het "hoe" van het produceren zomaar gescheiden

worden, als het "hoe" zelf ook geproduceerd moet worden, dus zelf ook een "wat", en bovendien zo'n zwaarwegende consequenties heeft (de wijziging van de organische samenstelling van het kapitaal en wat daaruit voortvloeit aan crisissen).

"De grootindustrie moest zich dus eerst meester maken van het haar typerende productiemiddel, de machine zelf, en met machines machines produceren. Pas op deze manier legde zij haar eigen adequate basis en kon ze haar eigen baas worden. Met de groei van het machinale bedrijf in het eerste kwart van de negentiende eeuw maakte de industrie zich inderdaad langzamerhand meester van de fabricage van de werktuigmachine. Maar pas in de laatste vijfentwintig jaar veroorzaakten de enorme aanleg van spoorwegen en de zeevaart met stoomschepen de bouw van de cyclopische machines, die nodig zijn voor de constructie van de primaire motoren." (285/405)

Volgens Marx komt het kapitalisme eerst dan op zijn voeten te staan wanneer het met behulp van machines zelf zijn machinerie produceert. Maar de andere kant van de medaille verliest hij uit het oog : dat er op die manier een wangroei plaatsvindt van wat eigenlijk 'maar' een tussenschakel is.

De industrie groeit en groeit, slurpt steeds meer middelen op (arbeidskracht, energie, know-how, ...) - die beperkt zijn ! -, maar steeds ten voordele van het productie-apparaat en ten koste van de nuttige behoeftenbevrediging (en dan nog gaat het steeds meer om machines : wasmachines, stofzuigers, koffiezetapparaten, HiFi, enzovoort - Doel en Tihange op gang te houden ? -).

Hier bestaat een wanverhouding, die het gevolg is van de miskennis van de economische basisverhouding en van het inzicht dat een werktuig slechts relatief nuttig is. (En bij wie moet de bewijslast liggen : bij de critici of bij de gelovigen van de vooruitgang en van het 'succes' van de technologie ?)

BESLUIT

Marx, 1844, *Parijse Manuscripten* :

"Welke zin heeft in de ontwikkeling van de mensheid deze reductie van het grootste deel van de mensheid tot de abstracte arbeid?" (MEW, Ergänzungsband I, p. 477)

Nietzsche, 1887, *Wille zur Macht* :

"Nihilisme : er ontbreekt het doel; er ontbreekt een antwoord op het 'waarom?'. Wat betekent nihilisme - het betekent *dat de hoogste waarden hun waarde verliezen.*" (namelijk het ascetisch ideaal) (nummer 27 in Nietzsches eigen register)

Husserl, 1936, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie* :

"In onze levensnood - zo horen wij - heeft deze wetenschap ons niets te zeggen. Juist die vragen sluit zij principieel uit, die in de voor ons onzalige tijden aan de meest noodlottige omwentelingen prijsgegeven mensen de brandende zijn : de vragen naar zin of zinloosheid van heel dit menselijk bestaan." (Husserliana, Bd. 6, p. 4)

1. Marx heeft de principiële filosofische vraag naar de zin van het kapitalisme gesteld

Marx heeft de economische en technologische ontwikkelingen op hun principes, op hun zin, bevraagd, en ze dus - als filosofie kan begrepen worden als het stellen van principevragen - filosofisch bespreekbaar gemaakt, niet enkel voor zijn tijd, maar ook en nog meer voor onze tijd, nu we ons moeten afvragen : waartoe dienen al die inspanningen (o.a. de inleveringen) in een situatie van overheersend nihilisme, waarin de mensheid systematisch tot abstracte arbeid wordt gereduceerd, terwijl de moderne wetenschappen die principevragen juist terzijde laat liggen ?

Dat Marx de economie op filosofisch vlak gesteld heeft, onderscheidt hem van de grootste economen van onze tijd.

Maar het is ook tragisch dat hij enerzijds de wereld geschokt heeft en zelfs grote delen van de wereld gewijzigd heeft, maar dat anderzijds zijn vraagstellingen nooit hernomen zijn geworden en zijn antwoorden gedeeltelijk niet ter kennis genomen en gedeeltelijk gedogmatiseerd zijn geworden.

2. Marx heeft systematisch voorondersteld dat het kapitalisme enige zin moest hebben

Reeds in zijn *Parijse manuscripten* en tot en met in *Kapital I*, leek Marx te vooronderstellen *dat* er een zin is, dat achter het kapitalisme een geheime redelijkheid schuilgaat. Voor de rest heeft hij enkel - weliswaar met een enorme consequentie en vasthoudendheid - ernaar gezocht, welke dan wel die zin kon zijn. Dat geloof in de redelijkheid van de geschiedenis heeft Marx geërfd van Hegel, die stelde :

"wat werkelijk is, is rationeel; wat rationeel is, is werkelijk", want het historisch wereldproces is het proces van de tot zichzelf komende rede, en is dus daarom zinvol.

Maar wat als het kapitalisme nu eens een dwaling zou zijn, die op een vergissing berustte ?

3. De zin van het kapitalisme is volgens Marx, dat het de noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor het socialisme is

a) Marx' redenering

Noodzakelijke voorwaarde : het kapitalistisch systeem dwingt tot een produktie om de produktie en de onbelemmerde ontwikkeling van de produktiekrachten, wat de noodzakelijke voorwaarde is voor een socialistische maatschappij.

Voldoende voorwaarde : het kapitalisme zal zichzelf "opheffen" (een Hegeliaanse term) in het socialisme : volgens de algemene wet van de kapitalistische accumulatie is het kapitalisme aangewezen op een voortdurende technologische revolutie, waardoor de organische samenstelling van het kapitaal gewijzigd wordt, de meerwaarde-rata tendentieel dalen en de winstvoet daalt, zodat op die manier het kapitalisme zichzelf ruïneert. (Engels achtte het zelfs onvermijdelijk dat het kapitalisme zichzelf zou socialiseren en dat het steeds meer onderdelen van het economische leven in staatseigendom zou doen overgaan.)

b) Marx' argumentatie bevat drie twijfelachtige vooronderstellingen

1° - elke arbeid is waardescheppend, onafhankelijk van haar (on)doelmatigheid

Marx' stelling van het dubbelkarakter van de menselijke arbeid onderscheidt tussen het concrete, gebruikswaardescheppende aspect van arbeid en het abstracte, ruilwaardescheppende aspect van arbeid. De waarde van het produkt wordt enkel en alleen bepaald door de abstracte arbeid, gemeten aan de arbeidsduur, met deze nadere bepaling dat de arbeidstijd die besteed wordt aan een produkt, de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd niet mag overschrijden.

De reële kern van de stelling van het dubbelkarakter lijkt te zijn : er bestaat zinloos werk, niet elke inspanning levert ipso facto een nuttig resultaat op.

2° - enkel arbeid is waardescheppend, niet machines

Deze stelling laat Marx toe (via de wijziging van de organische samenstelling van het kapitaal en via de tendentiële val van de meerwaarde-rata) de stelling te verdedigen van de zelfopheffing van het kapitalisme. Maar hij poneert deze stelling enkel; hij toont nergens aan dat machines geen waardescheppende functies zouden hebben.

Overigens gebruikt Marx hier een dubbelzinnige term, "waardescheppend": hij bedoelt te zeggen dat het gaat om de schepping van meerwaarde die de kapitalist zich toeëigent. Maar de meerwaarde vermeerdert, volgens Marx zelf, enkel dan het kapitaal, wanneer het niet als inkomen verdwijnt in een eindige W-G-W-kringloop, maar wanneer het geherinvesteerd

wordt in een (steeds) vernieuwde G-W-G-kringloop. Dus gaat het uiteindelijk om de waarde die reëel bestaat onder de vorm van produktiemiddelen. Welke verenging van het begrip waarde vindt daar plaats ?

3° - de absolute nuttigheid van werktuigen

Marx beschouwt elke technologische ontwikkeling als vooruitgang. Daarmee veronachtzaamt hij de algemene economische basisverhouding van doel en middel.

De mens is een produktiewezen, dat door de bewerking van de natuur produkten moet voortbrengen om in zijn behoeften te voorzien. Menselijke produktie gaat van meetaf aan samen met de produktie van werktuigen. Enkel : hoewel noodzakelijk, is een werktuig op zichzelf steeds een verliespost : het kost moeite, tijd, geld.

Daarom moet steeds de vraag naar de verhouding gesteld worden : loont de vervaardiging of aankoop van een werktuig de moeite in verhouding tot het bijkomend nut dat het oplevert voor de behoeftenbevredestiging ? Marx heeft deze relatieve nuttigheid van de werktuigen miskend.

Er bestaat een opmerkelijke parallel tussen het geloof in de absolute nuttigheid van de werktuigen en het heersende vrijheidsideaal. Dat heersende vrijheidsideaal vat vrijheid op als vrij zijn van doelen, omdat elke doelgerichte onhandeling onvrij is, voor zover zij in dienst staat van het te bereiken doel. Maar is dat dan zo vreselijk ? Ja, het is vreselijk als de doelstelling zinloos is of wanneer zij opgedrongen wordt van buitenaf door willekeur of door de dwang der omstandigheden, bv. voor wie elke dag opnieuw moet zwoegen om te overleven. Maar vrijheid kan toch maar werkelijk zijn door er gebruik van te maken, d.w.z. door vrijelijk een besluit te nemen om zich nu aan dit en nu aan dat doel te wijden ! Vrijheid mag geen vrijblijvendheid betekenen.

Misschien komt het socialisme er maar niet, omdat het wordt verward met liberaliteit, met vrijheid als vrijblijvendheid.

Ook Marx zat nog in die denksfeer, - maar tegelijk heeft hij een aanhef tot kritiek gegeven, die nog altijd een beter uitgangspunt biedt dan de ecologische argumentatie.

Marx heeft namelijk de materiële basis van de maatschappij in de technologie gesitueerd, d.w.z. in een "kunst-leer", d.w.z. in kennis (hoe paradoxaal dat ook moge klinken).

Kennis heeft een eigenaardig kenmerk : in de natuur stemt alles overeen, maar in de kennis is niet-overeenstemming mogelijk, en zijn voortdurend beslissingen vereist.

Kennis kan verandering brengen. Zo bijvoorbeeld de kennis dat werktuigen geen absolute waarde hebben, maar slechts waardevol zijn in de mate dat zij in dienst staan van de produktie van nuttige dingen.

INHOUD

INLEIDING	3
1. Tekstgeschiedenis	3
a) de Duitse versie	3
b) vertalingen	3
c) voor- en nageschiedenis	3
2. Motivering : maatschappelijk	5
3. Motivering : filosofisch	6
4. Methodenvraag	10
a) hoe moeten wij Marx' tekst vatten	10
b) hoe moet Marx de werkelijkheid vatten	11
c) een bijkomend didactisch probleem : principe en feit in het <i>Kapital</i>	13
5. Concluderend	13
a) filosofie als grondslagenkritisch onderzoek	13
b) oplossing van de opgeworpen methodevragen	15
c) de methode van de politieke economie volgens Marx	15
HOOFDSTUK I : HET DUBBELKARAKTER VAN DE ARBEID	17
1. Marx' stelling	17
2. Eigen opmerkingen	20
a) m.b.t. de menselijke behoeftenbevrediging	20
b) m.b.t. de bepaling van de ruilwaarde van de produkten	20
c) m.b.t. het logische probleem van de abstractie	20
d) m.b.t. het dubbelkarakter van de arbeid	20
e) m.b.t. de oorsprong van de ruilwaarde	22
3. Marx' eigen opwerpingen	23
HOOFDSTUK II : DE WET VAN DE KAPITALISTISCHE ACCUMULATIE	27
1. Hoofdstuk 13 : de verklaring zonder de stelling	28
a) de technologie als de materiële basis van het kapitalisme	28
b) de technologische ontwikkeling als oorzaak van de werkloosheid	29
c) Marx stelt de kapitalistische aanwending van de technologie verantwoordelijk voor de werkloosheid	34
d) Marx maakt zijn stelling over de verantwoordelijkheid van de kapitalistische aanwending van de technologie niet hard	35
e) "marxistische" opvattingen over de rol van de technologie in de toekomstige socialistische maatschappij	37
f) Marx bewijst niet dat een socialistische aanwending van de technologie mogelijk en positief zou zijn	39
2. Hoofdstuk 23 : de stelling zonder de verklaring	42
3. Hoofdstuk 6 : variabel en constant kapitaal	43
HOOFDSTUK III : DE KAPITALISTISCHE UITBUITING	46
1. Het wezen van het kapitalisme	46
a) twee circulatievormen van geld	46
b) de G-W-G-vorm gaat aan het kapitalisme vooraf	48
c) de veralgemeende G-W-G-vorm als kenmerk van een speleconomie	49
d) het motief van de kapitalistische produktiewijze	49
e) recapitulerend	50

2. De kapitalistische uitbuiting volgens Marx	51
a) de menselijke arbeidskracht als bron van de meerwaarde	51
b) de 'vrije' arbeider als voorwaarde voor kapitalistische meer- waardevorming	51
c) de waardebepaling van de waar "arbeidskracht"	52
d) het valorisatieproces	54
3. Het afzetprobleem	55
a) Marx kent wel problemen i.v.m. de afzet, maar geen afzetpro- bleem	55
b) de leninistische visie op het afzetprobleem : het imperialisme	56
c) Marx' ironische gelijk : er hoeft geen afzetprobleem te zijn	57
4. De kapitalistische uitbuiting geduid vanuit het wezen van het kapitalisme	58
a) kapitalistische uitbuiting als irrationele ontwikkeling van het produktie-apparaat	58
b) het produktivisme van Marx en Engels	58
c) Marx' analyse van het arbeidsproces	59

BESLUIT	62
---------	----

1. Marx heeft de principiële filosofische vraag naar de zin van het kapitalisme gesteld	62
2. Marx heeft systematisch voorondersteld dat het kapitalisme enige zin moest hebben	62
3. De zin van het kapitalisme is volgens Marx dat het de noodzake- lijke en voldoende voorwaarde voor het socialisme is	63
a) Marx' redenering	63
b) Marx' argumentatie bevat drie twijfelachtige vooronderstellin- gen	63